

BUDAPEST LEGNAGYOBB ADÓFIZETŐI 1888-BAN

(*Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez
a dualizmus korában III.*)

Valamely társadalmi osztály, réteg vagy csoport vizsgálatánál a történész egyik legizgalmasabb feladatát kétségtelenül a vizsgált sokaságon belül egy adott korszakban lejátszódó mozgás felderítése jelenti. Hogyan és milyen módon változik meg meghatározott idő alatt egy társadalmi csoport szerkezete, ennek során milyen szabályszerűségek válnak megfigyelhetőkké, és ezek hogyan kapcsolódnak a kor történeti fejlődésének teljességéhez? — olyan kérdések ezek, melyeknek megválaszolása a vizsgált korszakról kialakítható egész képet is jelentősen befolyásolja. És annál hatásosabban, minél pontosabb módszerekkel történt magának az elemzett mozgásnak vizsgálata is.

Korábbi tanulmányainkban¹ Budapest legnagyobb adózóinak csoportját kíséreltük meg elemezni a dualizmuskori városfejlődés kezdeti és záró szakaszában: 1873-ban és a XX. század elején. Ezek a vizsgálatok alapján statikus jellegűek voltak: céljuk elsősorban az adott időpontokban, illetve korszakban a csoport szerkezetének, a szerkezetet kialakító karriereknek és az ezeket mozgató általános gazdasági tendenciáknak feltárása volt. S ha ennek során vizsgáltunk is bizonyos, a csoporton belüli mozgást, úgy azt a csoportnak csak egy viszonylag kis hányadára korlátoztuk.

Már ezeknek a vizsgálatoknak a segítségével is sikerült némileg közelebb jutni a legnagyobb budapesti vagyonokat létrehozó tényezők és a Budapest legnagyobb adózóinak csoportján belüli főbb változások, mozgások megismeréséhez is. Ezúttal azonban a fejlődés kezdeteihez térünk vissza: csatlakozva a Budapest 1873. évi legnagyobb adózóit bemutató tanulmányunkhoz, az alábbiakban immár magát a mozgást, a struktúrájának másfél évtized alatt, 1888-ig végbe ment változását kívánjuk vizsgálni a budapesti 1873. évi adójegyzék és egy, az egész ország és benne a főváros legnagyobb adózóit felsoroló 1888. évi kiadvány adatainak összevetése alapján. A mozgás feltárásának segítségével választ is keresve: a Gründerzeit a 70-es évek elején tetőző fellendülése után az 1873. évi nagy és váratlan gazdasági válság, majd a hazai gazdasági élet kezdődő újjáéledése közötti, gazdaságilag végül is legnagyobb részében igen kedvezőtlen, sokáig pangás és a tőkék óvatos visszahúzódása által jellemzett 15 év, hogyan befolyásolta a főváros legnagyobb adózóinak csoportját? Illetve: e másfél

¹ Budapest legnagyobb adófizetői 1903—1917. (Tanulmányok Budapest múltjából XVII. k. Bp. 1965. 145—196. l.) — és Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban. (uo. XVIII. k. Bp. 1970. 249—308. l.)

évtizednek végső fokon milyen befolyása volt a gazdasági élet azon területeire, melyeken a legnagyobb adófizetők helyzetét meghatározó vagyoni, illetve jövedelmi alapok kialakultak, és mindez milyen változásokat, belső eltolódásokat eredményezett a csoport szerkezetében? Úgy véljük, e vizsgálat a fenti kérdéseken túlmenően biztos bázist fog teremteni a legnagyobb adófizetők csoportjának még további útját, alakulását felderíteni kívánó kutatásoknak is.

1. Ha az 1888. évi legnagyobb adózók csoportját,² mindenekelőtt a már 1873-ban kialakított foglalkozási főcsoportokba osztjuk be, majd ezeken belül a személyeket az adó nagysága szerinti kategóriákba is besoroljuk, és mindezt az 1873. évi eredményekkel is összevetjük, a szemközti 1. sz. táblázatot kapjuk:

A táblázat első jellegzetes vonása máris a dekonjunkció hatását mutatja: az adóalapok feltűnő csökkenését. 1873-ban (igaz, hogy csak Pest lakosai közül) senkinek adója nem szállt 400 ft alá — 1888-ra a budapesti adózók közel 20%-a, 222 fő már a 300 és 400 ft közötti kategóriában adózott. De csökkent a legmagasabb adókatégoriákban adózók létszáma is. 1000 ft-on felül 1873-ban még 427-en adóztak — 18 év után már csak 340-en. Az egész struktúra végül is a fizetett adók végösszegeit tekintve erőteljesen elmozdult lefelé: mintha a város legnagyobb adózói általában erőteljesen elszegényedtek — de legalábbis adóalapjuk jelentősen lecsökkent volna.

Ez a mozgás azonban sajátos módon párosul a struktúrát alkotó főbb foglalkozási csoportok létszámának átalakulásával is. Ha az egyén meghatározott foglalkozási főcsoportba történő egyértelmű besorolása nem is volt mindig lehetséges (egy vagyonalap több foglalkozási főcsoportra is visszavezethető eredete miatt: pl. a bankár vagy ügyvéd háztulajdonos is lehetett, a pénzváltó üzlet bizományi üzlettel s emellett háztulajdonnal is párosulhatott stb.) mégis a legnagyobb adózók közé csak háztulajdoni, illetve házbérjöveldelmi adója alapján bekerültek főcsoportjának létszámcsökkenése ($504 < 211$) és a szabadfoglalkozású értelmiség (valamint kisebb, de nem jelentéktelen arányban a hivatalnokság) létszámának rendkívül nagyarányú megnövekedése ($73 < 194$, illetve $49 < 71$): e két szélső pont önmagában is jelzi a változás méreteit még akkor is, ha tudjuk: az értelmiségiek túlnyomó része háztulajdonosként került a legnagyobb adózók jegyzékére. De a két szélsőség között kisebb-nagyobb növekedés figyelhető meg, jóformán valamennyi főcsoportban.

Mint láttuk, igen erősen lecsökken a csak háztulajdon után adózó csoport létszáma (vele a régi polgárság szegényebb elemei esnek ki a virilisták soraiból), erősen növekszik — s immár olyan sajátosan nagyvárosi kategóriákban is, mint a lapkiadóké és a szerkesztőké — az értelmiség (köztük hatalmas méreteken az ügyvédek) és a hivatalnokság aránya, mely utóbbi a város főváros jellegének erősödésével is együttjárva egyrészt a hivatalnokság vagyonosodását, másrészt a vagyonos polgárság a hivatal felé fordulását mutatja: együttesen — mint láttuk — egy sajátlagosan a városhoz kötött szellemi foglalkozású réteg kialakulásának jeleként. A városépítés az építőipar és az építőanyag-kereskedelem egyre több emberét hozza fel a virilisták soraiba: közöttük az építési vállalkozókat; — a megnövekedett népesség, és vele kapcsolatban a tömegellátás megnövekedett lehetőségei, a kereskedelemmel is összefonódott sütő- és húsipari, a

² Az 1888. évi legnagyobb budapesti adófizetők jegyzékét az ország összes virilistát egyetlen egységes ABC-be osztva közlő Magyar Almanach c. 1888-ban Budapesten megjelent kiadványból állítottuk össze; — sajnos minden figyelem ellenére a több tízezer név között 21 megtalálhatatlan hiánnyal. — A személyekre vonatkozó adatok alapanyagát szolgáltató kiadványok jegyzékét az 1873. évi legnagyobb adózoókról szóló tanulmányunk 7. sz. jegyzete tartalmazza.

Budapest legnagyobb adófizetőinek megoszlása 1888-ban. foglalkozási főcsoportok és összedójuk nagysága szerint, összehasonlítva az 1873. évi állapottal

Főcsoport	Tagjainak száma		Az 1888. évből																	
			300— 400		400— 500		501— 700		701— 1000		1001— 2500		2501— 5000		5001— 1 000		10 000—			
	1873		1888		frt adóval															
	Buda	Pest	Bp	1873*	1888	1873*	1888	1873*	1888	1873*	1888	1873*	1888	1873*	1888	1873*	1888	1873*	1888	
Háztulajdon	32	474	211	—	34	75	30	95	42	86	29	138	49	53	21	18	5	9	1	
Kézműipar	17	87	111	—	34	26	26	26	17	15	18	18	13	2	3	—	—	—	—	
Gyáripar	2	42	80	—	14	10	13	10	13	10	8	10	20	1	6	—	6	1	—	
Építőipar	3	26	54	—	5	6	17	5	8	7	9	6	10	1	5	1	—	—	—	
Kereskedelem	11	240	302	—	65	59	55	54	72	29	40	60	54	27	10	10	5	1	1	
Vendéglátóipar	5	52	62	—	25	15	9	15	15	10	6	8	5	4	1	—	1	—	—	
Szállítás, közlekedés	1	8	23	—	2	4	7	2	6	1	4	1	3	—	1	—	—	—	—	
Hitel	—	10	60	—	3	3	7	2	8	—	5	2	10	5	19	2	6	1	2	
Szabadfogl. értelm.	14	59	194	—	24	9	37	15	37	9	37	18	56	1	2	1	1	1	—	
Alkalmazott értelm.	19	30	71	—	13	3	10	9	14	8	14	8	12	2	6	—	2	—	—	
Egyéb	33	—	18	—	3	—	2	—	—	—	1	—	4	—	—	—	—	—	—	
Összesen	137	1028	1178	—	222	210	213	233	232	175	171	269	236	96	74	32	26	13	4	

* 1873. évi adatok csak Pestről.

gépi technikának az iparba és a mindennapi életbe való folyamatos benyomulása a szerelő és gépkarbantartó jellegű kézműipar arányait növeli — s tovább csökkenti a régi hagyományos kézműipari ágak jelentőségét a virilizmusban. De általában erősödik a gyáripar viriliseinek aránya is, köztük — megfelelően az 1873-ban meginduló fejlődésnek — a szesz- és malomipari vállalkozások virilistáié, soraikban azonban már a szakma műszakilag is képzett szakembereivel is.

Legtöbb tanulságot azonban most is a kereskedelem számszerűségében erősebben, ám arányaiban már kevésbé növekvő csoportja nyújtja: itt a terménykereskedők csoportjában kettős tendencia figyelhető meg (2. sz. táblázat).

2. táblázat

Pest 1873. és Budapest 1888. évi legnagyobb adófizető kereskedőinek megoszlása a kereskedelem egyes ágazatai szerint

Ágazat	1873	%	1888	%
Nyerstermény és szállító	63	26,25	52	16,95
Bor	8	3,30	12	3,91
Liszt	2	0,84	12	3,91
Fa	6	2,52	8	2,60
Kender, mag, szesz	2	0,84	6	1,95
Ló, marha, sertés	9	3,70	14	4,55
Bőr, szőrme, gyapjú, zsír	14	5,75	21	6,84
Textil, divat, kézmű	60	24,60	64	20,85
Vas (óra, zongora)	12	4,95	11	3,55
Üveg, porcelán, papír	8	3,30	8	2,60
Élelmiszer, fűszer, csemege	25	10,50	35	11,42
Könyv, virág	7	2,85	4	1,31
Bútor és kárpitos			2	0,66
Kereskedő ált., szatócs, ügynök	24	10,30	53	18,90
Összesen	240	100,00	302	100,00

Egyik tendencia a régi típusú gabona- és terménykereskedő háttérbe szorulása, s helyükön részint a nagy jövedelmű nagykereskedő típusának kialakulása, részint a szerényebb jövedelmű lisztkereskedők megjelenése — másrészt a nyerstermények egyes ágaira specializálódott kereskedők előtérbe nyomulása. A textil- és kézműáru-kereskedelem, valamint a minőségi élelmiszerkereskedelem arányainak stagnálása jól egészíti ki a képet, mely az előző periódusban mennyiségileg már hatalmasan kiugrott kereskedelemnek további rohamos növekedés helyett inkább bizonyos minőségi fejlődését: stabilizálódását és differenciálódását mutatja. Nem kevésbé jellegzetes a sui generis hitelélet csoportjába tartozó virilisták számának és arányainak növekedése, jeleként (a gyáriparhoz hasonlóan) egy sajátosan a hitelélet szakszerű igazgatására specializálódott réteg kialakulásának is. A részvénytársaságok igazgatóságaiban helyet foglaló virilisták névsorát elemezve, őket továbbra is elsősorban — sőt 1873-hoz viszonyítva még fokozott méretekben — a hiteléletben és az ipar bizonyos szakterületein: így döntően a malomiparban és a többi ipari rt. esetén is elsősorban s továbbra is a város korábbi kereskedelmi profiljába illeszkedő néhány régebbi gyári ipari vállalkozás vezetőségében látjuk viszont: egészében az 1873. évihez képest leshűkített területen, de pozícióikat itt még jobban megerősítve, erőiket koncentrálva.

Persze túlzás lenne mindebből az átalakulásból sommásan máris egész társadalmi rétegek összeomlására, hanyatlására következtetni. Sokaknak a leg-

nagyobb adózók jegyzékéről való eltűnésében kétségtelen része van ugyanis annak, hogy jövedelmük jelentős részét a város gyors kiépülése érdekében adómentességgel támogatott építkezésekbe fektették, mely adójukat vagy ennek legnagyobb részét időlegesen eltűntette. De hogy a jelenség mögött alapjában mégis a legnagyobb adókat fizetni képes gazdasági tevékenységek bizonyos országos átrétegződésével állunk szemben, azt — ha persze sokkal szerényebb keretek között — de jól érzékeltetik a kor két olyan jelentős hazai városánál, mint Győrnél és Debrecennél a legnagyobb adózók csoportjának szerkezetében végbement hasonló jellegű változások: a csak háztulajdonból származó adóalapok visszahúzódása és főleg a szabadfoglalkozású értelmiségi, valamint hivatalnoki elemek előtérbe lépése.³ Reális-e ez a kép — s ha igen, valóban általános, országos jelenséggel állunk-e szemben —, és végül is országosan éppúgy, mint budapesti viszonylatban, hogyan zajlik le részleteiben is ez a táblázatunk alapján egyelőre csak végpontjain megragadható folyamat? — mindez még további kutatásokat igényel. Budapest legnagyobb adófizetőinek viszonylatában az átcsoportosulás és az adóalap általános csökkenése azonban mindenesetre tény — olyan tény, mely megállapítása után a továbbiakban már a változás megállapítható részleteire irányítja figyelmünket. A társadalmi mozgás elemzése szempontjából mindenekelőtt egyrészt arra, hogy a változást előidéző erők a foglalkozási főcsoportok egészének átalakításán túl immár azok tagságát személy szerint is mennyiben és milyen adó kategóriákban változtatják meg 1873-hoz képest — másrészt arra, hogy e változások különösen mennyiben érintették a személyükben vagy a felmenőikben, jogelődjükben még 48 előtti polgárjoggal, vagy legalább a privilegizált kereskedelmi testületek 48 előttre visszanyúló tagságával rendelkező elemek („régipolgárok” — mint őket a továbbiakban nevezni fogjuk) helyzetét.

A válasz az egyes foglalkozási főcsoportok, illetve vagyoni kategóriák konzerváló képességének, másrészt a még a feudalizmusból származó pozíciók tényleges erejére vonatkozólag tisztázhatja az átalakulásról alkotható képet: együttesen a főváros új tőkés uralkodó osztálya kialakulásának folyamatába adhat bepillantást.

2. Az első kérdés a legnagyobb 1200 (gyakorlatilag 1164, ill. 1179) adófizető 1873. és 1888. évi csoportja közötti személyi változásokra vonatkozik: 1873 virilisei közül hánynak sikerült 15 éven át megkapaszkodnia a legnagyobb adófizetők csoportjában? — az apa-fiú kapcsolatot vagy más nyilvánvaló közeli rokonságot, egyazon cég vezetésének folyamatosságát a csoporton belül természetesen stabilitásként értékelve. És, folytatva a kérdezést: a stabilizálódás, a megkapaszkodás milyen foglalkozási főcsoportokban, milyen mértékben sikerült? — különös tekintettel arra, hogy 1873 legnagyobb adófizetőinek nem is kis része már régibb előzményekre tekinthet vissza, sőt még a virilisként először csak 1888-ban felbukkanó személyek egy részénél is ki tudunk mutatni nemcsak 1873-ig, hanem még 1873 elé is — igaz nem virilisként — visszanyúló előzményeket. Végül pedig: a változások mennyiben érintették a legnagyobb adófizetők csoportjainak vagyoni viszonyaik szerinti rétegződését? — az adóösszeg nagysága szerinti rétegződésükben e változások hogyan és milyen mértékben tükröződnek vissza?

³ Győr legnagyobb adózáira ld. a Győr. Várostarténeti tanulmányok. Győr, 1971. c. kötetbe a dualizmus kori győri fejlődésről írott tanulmányomnak (323—404. l.) a kötet 356—363. lapjain olvasható részletét. Debrecenre: Baranyi Béla: Gondolatok az uralkodó elit kérdéséről a debreceni virilizmus kapcsán (1870—1940). Stúdium I. Debrecen 1970. 95—107. l.

Ennek a bonyolult, különböző erejű sok szálból összefonódott stabilitás komplexusnak képét 3. sz. táblázatunk kísérli meg rögzíteni.:

A táblázat *első* tanulsága szerint tehát 1888 1179 legnagyobb budapesti adózója közül 592-nek, csaknem pontosan a felének vannak legalább 1873-ig visszanyúló, ismert előzményei. Ezek közül azonban már csak 320-nak kapcsolatai érnek is el ténylegesen az 1873. évi legnagyobb adózók csoportjáig, További 221-nek előzményeit már csak az 1873. évi adójegyzék-virilisek után is folytatódó s így a virilisek anyagi szintje alá is, méghozzá elég mélyen, egészen a 140 ft-os adóhatárig lenyúló adataiból ismerjük. Végül 51 személy előzményei még csak nem is 1873-ban gyökeredznek, hanem *csak* Pest-Buda 1848 előtti régi polgári jegyzékein találjuk meg nevüket, vagy felmenőik, jogelődjek neveit.

A régi polgár azonban az 1888. évi legnagyobb adózók között még más, fontosabb kategóriákban is erőteljesen képviselve van. A már 1873-ban is virilis 320 személy között ui. 114-nek (vagy elődeinek) van polgárjoga, vagy a régi nagy privilegizált kereskedelmi testületek valamelyikének tagságáig elérő kapcsolata; s az 1873-ban még csak a virilisek alatti rétegből ismert 221 személy közül is 51 saját, felmenői vagy jogelődei személyében rendelkezik ilyen előzményekkel. 1888 legnagyobb adózói tehát nem egy radikálisan új fejlődési szakasz gyermekei: e réteget ugyancsak többféle, erős, ha nem is minden esetben azonos erősségű szálak kapcsolják a várostörténet korábbi szakaszaihoz is.

A táblázat *második* tanulsága (egy sorait összevetve az 1. tábla megfelelő soraival) ennek az 1873-ból 1888-ig áthúzódott, stabil rétegnek helyét jelöli meg a kiinduló év, 1873 legnagyobb adózói között. Foglalkozási főcsoportonként 1873 virilisei közül mekkora hányadnak sikerült 15 évre megkapaszkodnia Budapest legnagyobb adózói között? A tábla szerint 1873 nagy létszámú, népes főcsoportjai közül a háztulajdonosoknak csak kis része, nem is 20%-a élte túl virilisként a 15 évet; az ellenpóluson, a szabadfoglalkozású értelmiségieknek viszont kb. 66%-a. A kereskedelem úgy látszik erősen stabilizált: több mint 35%-ban — a kézműipar viszont már szinte egyáltalán nem, alig 16%-ig. A kis létszámú főcsoportok közül meglepően magas az építőipar, több mint 50%-os — meglepően alacsony a vendéglátóipar, alig 13%-os stabilitása. A gyáripar esetén az ágazat jellegének (a manufaktúráról fokozottan a gépi nagyiparra történő átváltás folytán bekövetkezett) minőségi változása — a többi főcsoportban már létszámuk csekély volta teszi értelmetlenné az összehasonlítást.

Az ezekből a tanulságokból kínálkozó távolabbi következtetéseket azonban végül is csak a táblázat *harmadik* tanulságának ismeretében fogjuk levonhatni: megtudva ti. azt, hogy az 1873-ból így áthúzódott elemek mennyiben határozzák meg 1888 legnagyobb adózóinak struktúráját: abban most már mekkora súllyal fognak szerepelni? — és hol? A kép 1888 háztulajdonosainak csoportjában a már 1873-ban is viriliseknek csaknem 50%-ra nőtt arányát mutatja; a kereskedők csoportjában a stabil elemeknek ez az aránya az 1873. évihez képest alig változik: csak némileg kb. 30%-ra — a szabadfoglalkozású értelmiségiek körében azonban már erősen, 20% alá csökken. Jóformán semmiféle jelentőségük nincs az (itt már 15 év előtt is jelentéktelen súlyú) stabilnak bizonyuló viriliseknek a kézműipar és a vendéglátóipar legnagyobb adózóinak sorában, és csökken számszerű arányuk azokban a többi főcsoportokban is, melyeknek 1873-ban ezek az elemek még jelentős hányadát tették ki. A magyarázat végül is egyszerű, s a városfejlődés, ill. ezen belül is elsősorban a legnagyobb adózók rétegének belső csoportosulását átalakító fejlődés már a bevezetőben idézett tendenciái adják meg: a kizárólagos háztulajdon erős háttérbe szorulása és az így megüresedő pozíciókba a többi főcsoportok tagságának növekvő számú benyomulása (ha a válság és pangás folytán csak alacsony vagyoni-jövedelmi színvonalon

is — mely átmenetileg a szabadfoglalkozású értelmiségiek és a hivatalnokok, néhányuknál adójuk kettős beszámítása által is támogatott⁴ előtérbe nyomulását teszi lehetővé) természetesen változtatja meg a struktúra arányait és egyes főcsoportjaiban az 1873-ból áthúzódott virilisek számszerűen mérhető súlyát is. Pusztán a létszámra vonatkozó számszerű adataink tehát így a stabilnak bizonyuló rétegnek, 1873-hoz képest változatlan létszáma mellett is, már bizonyos elszigetelődését, háttérbeszorulását engedni sejtenti.

A táblázat *negyedik*, azt a következtetést azonban némileg már enyhíteni látszó tanulsága az, hogy 1888-ban elsősorban bizonyos foglalkozási főcsoportoknál az 1873. évi előzmények egy új típusát is megfigyelhetjük: ezek — mint már említettük — az adójegyzék a virilisek szintje alá egészen 140 ft adóig csökkenően nyomon követett kategóriáig nyúlnak le. A kézműipar, a vendéglátóipar, a közlekedés és szállítás, az alkalmazott értelmiség főcsoportjainak esetén az 1873. évi előzmények nagyobbik (sőt még az építőipar és a gyáripár viriliseinek is jelentős) hányada már ebből az 1873-ban még nem virilis, de már jelenlévő rétegből származik. Jellegzetes módon az adóik összegei szerint tagjaiknak inkább csak szegényes kisszerűbb helyzetet biztosító foglalkozások ezek. Benépesülésük ilyenén menete viszont mintha azt érzékeltetné, a kor vagyonosodásának egy olyan, egyelőre inkább csak sejtethető, mintsem részleteiben bizonyítható sajátosságára utalna, mely a fokozatos, lassú vagyonosodás által történő felemelkedés révén már csak e szegényesebb viszonyok elérését látszik lehetővé tenni; ott viszont, ahol az emelkedés a legnagyobb adózók közé valóban jelentős, az adóösszegben erősen vissza is tükröződő meggazdagodással történik, ezeknek a 15 év előtti, még a virilizmus alóli rétegekből indult elemeknek jelentősége inkább csökken. Akár háztulajdonról ugyanis, akár kereskedelemről: tehát a virilis csoport magasabb adóösszegek által jellemzett főcsoportjairól legyen is szó, arányuk létszámukat tekintve már erősen elmarad az 1873 átszármazott virilisei mögött.

Ezzel áll összefüggésben, ebből következik a két táblázat további összehasonlításából előálló *ötödik* tanulság: 1888 legnagyobb adózóinak csoportjában az 1873-ból akár virilisként, akár még csak a virilizmus szintje alatt adózó személyként is megmaradni, illetve felemelkedni képes elemek számszerű aránya már a háztulajdonosok, a kereskedők, valamint az építőipar főcsoportját kivéve (melyeknél ezeknek az elemeknek részesedése még mintegy 50%-os) alatta, helyenként jóval alatta marad a stabil elemek az 1888. évi legnagyobb adófizetők közötti általános arányának (ez úi. 1873-nak csak viriliseit számítva 27 — a virilizmus alól indult elemeket is hozzáadva azonban már 45%). Más oldalról és némileg módosult hangsúllyal, de ezáltal újból azt láthatjuk, hogy a legnagyobb adózók csoportjában — lényegében Budapest gazdaságilag legerősebb társadalmi rétegében — a stabilitás e három foglalkozási főcsoportban a legerősebb, — míg a többi főcsoportokban viszont egyre erősebben új, a virilisek között, 1873-ig visszanyúlva, előzmény nélküli emberek kerülnek többségbe. Kereskedők: a budapesti városfejlődés hagyományos, alapvető bázisai, valamint az ebből legközvetlenebbül kinövő városépítés elsődleges: építőként

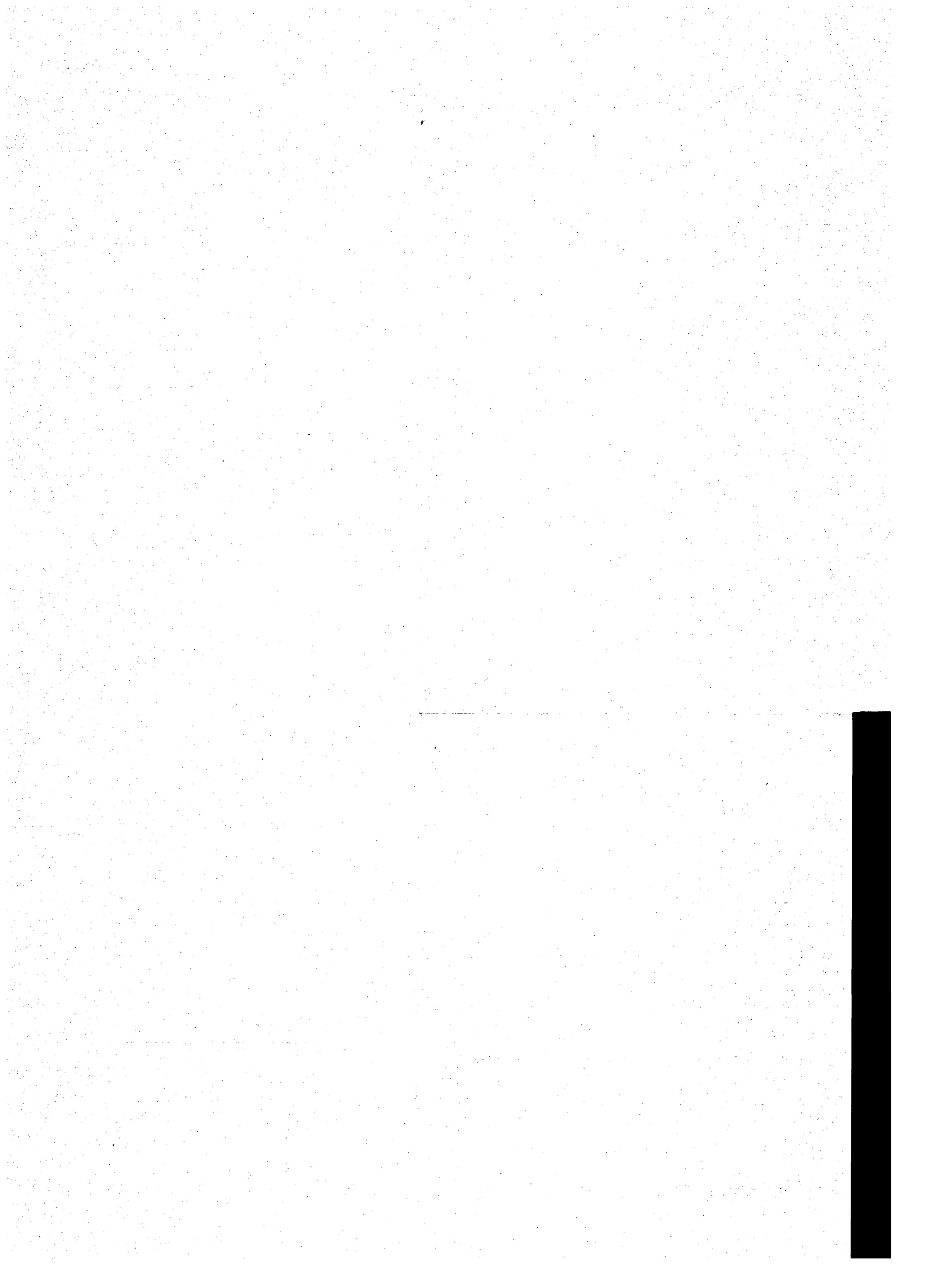
⁴ Tekintettel arra, hogy a legnagyobb adózók jegyzékéről a kettős beszámítású személyek közül adójuk egyszeri összegének csekély volta alapján végül is csak a 600 frt-on aluliak esnének ki (akiknek tényleges adója a virilizmus spontán kialakult alsó határa, 300 frt alatt van) — viszont ezek között a számbajöhető sajátlagosan értelmiségi elemek együttesen is (s ezen belül a kettősen számított adójuk még inkább) csupán kis hányadot tesznek ki, a legnagyobb adózók egész rétegében ezeknek kihagyása által elérhető pontosításokat nem láttuk érdemesnek elvégezni.

Budapest legnagyobb adófizetőinek megoszlása foglalkozási főcsoportok, vagyoni helyzetük előzményei, valamint adójuk összegének nagysága szerint, 1888

(A: Régi polgár, 1873-ban is virilis; B: 1873-ban is virilis; C: Régi polgár*, 1873-ban 140—400 frt között; D: Csak 1888-ban virilis, régi polgár)

	300—600	601—800	801—1000	1001—1500 forinttal	1501—2000 adózők	2001—3000	3001—5000	5001—8000	8001 felett	Összesen	1500 frt felett adózik 1873 1888
Háztulaj- donos, föld- birtokos, magánzó	A 12 B 9 C 12+8 D 10	3 7 6+1 1	5 4 1+2 —	11 8 3+2 —	7 2 — —	3 5 — —	7 5 3+0 —	1 4 — —	— 1 — —	49 45 25+13 11	21 29 18 17 3 —
Gyárilap	A 1 B 3 C 7+1 D 3	— 3 1+3 —	— — 1+0 —	1 1 2+0 —	1 1 1+0 —	2 2 — —	1 — — —	— 7 — —	— — — —	6 17 12+4 3	2 2 10 1 —
Kézmű- ipar	A 2 B 5 C 8+2 D 8	— 4 3+2 2	1 — 2+0 1	1 1 3+0 —	— — — 1	— 3 — —	— — — —	— — — —	— — — —	4 13 16+4 12	1 3 3 — 1
Építő- ipar	A 5 B 5 C 5+2 D 1	— 1 2+0 —	— 1 1+0 —	1 — 2+0 —	— 1 1+0 —	— 1 0+1 —	— 2 1+0 —	— — — —	— — — —	6 11 12+3 1	1 1 4 3 —
Termény- és állat- keres- kedelem	A 4 B 10 C 16+2 D —	1 9 6+0 —	— 6 — 1	1 5 2+0 —	2 3 2+0 —	2 3 — —	— 2 — —	— — — —	— — — —	10 38 26+2 1	6 15 7 2 —
Textil- keres- kedelem	A 3 B 6 C 8+1 D —	2 — 4+1 —	1 — — —	3 4 — —	— 4 — —	— 1 — —	— 1 — —	— 1 — —	— — — —	9 17 12+2 —	— 5 7 — —
Kézmű- és papír- keres- kedelem	A — B — C — D —	2 1 0+1 —	— — 1+0 —	— — — —	— — — —	— — — —	— — — —	— — — —	— — — —	2 1 1+1 —	— 2 — — —
Vas- keres- kedelem	A — B — C — D —	— — — —	— — — —	— — 1+1 —	— — — —	2 — — —	— — 0+1 —	2 — — —	— — — —	4 — 1+2 —	2 — 1 — —
Élelmi- mizser- és fűszer- keres- kedelem	A — B 2 C — D 1	1 — — —	1 3 2+0 —	2 2 2+0 —	— 1 — —	— — — —	— — — 1	— — — —	— — — —	4 8 4+0 2	1 2 1 — 1
Könyv- keres- kedelem	A — B — C — D —	— — — 1	— — — —	— — — —	— — — —	— — — —	— — — —	— — — —	— — — 1	— — — 1	2 — — — —
Keres- kedő ált.	A — B — C — D 1	— 1 — —	— — — —	— — — —	— — — —	— — — —	— — — —	— — — —	— — — 1	— 1 — 1	2 3 — — —
Vendég- látó- ipar	A — B 3 C 8+4 D 2	— 1 1+1 —	— — 1+1 —	— 1 1+0 —	— — — —	1 — — —	— — — 1	— — — —	— — — —	2 5 11+6 3	2 1 — — 1
Közleke- dés és szállítás	A 1 B 2 C 0+2 D 3	— — 1+1 —	— — 1+0 —	— — 1+0 —	— — — —	— — — —	— — 1+0 —	— — — —	— — — —	1 2 4+3 3	— — 1 — —
Hitel	A — B 1 C 1+0 D —	— — 0+1 —	— — 0+1 —	— — 0+1 —	— — — 1	1 — — —	— 1 — —	— 1 — —	— — — —	1 3 1+3 1	1 1 2 — 1
Értelmi- ség (szabad- foglal- kozás)	A 3 B 12 C 12+0 D 1	1 2 8+2 1	— 5 5+0 2	2 4 7+2 1	2 3 2+0 —	1 6 3+0 —	— 4 2+0 —	1 1 — —	— 1 — —	10 38 39+4 5	1 1 15 7 —
Alkalma- zott	A — B 3 C 3+2 D 4	— — 0+1 1	2 1 3+0 —	1 1 — 1	1 — — —	— 1 — —	2 1 — —	— — 0+1 —	— — — —	6 7 6+4 6	2 — 1 — —
Egyéb	A — B — C — D 1	— — — —	— — — —	— — — —	— — — —	— — — —	— — — —	— — — —	— — — 1	— — — 1	— — — — —
Összesen	A 31 B 61 C 79+24 D 35	10 29 32+14 6	10 20 19+4 4	23 27 24+6 2	16 15 6+0 2	9 23 3+2 2	12 16 7+0 —	3 13 0+1 —	— 2 — —	114 206 169+51 51	44 65 68 19 4
Összesen	230	91	57	82	39	39	35	17	2	592	109 131

* A + jel utáni számmal jelölve.

és háztulajdonosként egyaránt haszonélvezői; létszámuk alapján 15 évvel a város-egyesítés után itt, körülöttük, kereskedők, háztulajdonosok, építőiparosok közül kezdenek kibontakozni a fővárosi nagypolgárság alakuló legstabilabb magvának körvonalai.

E stabil mag jelentőségét és súlyát táblázatunk *hatodik* tanulságaként azonban nem csupán létszáma, vagy a tagjai által megszállott vagy legalábbis befolyásolt gazdasági ágazatokon, foglalkozási főcsoportokon belüli létszáma és kifejeződő súlya biztosítja. Mindennél jobban biztosítják ezt — tulajdonképpen nem is meglepő, inkább természetes módon — ezeknek az elemeknek a legnagyobb adózók vagyoni rétegződéséből felismerhető, az átlagosnál jóval kedvezőbb, illetve az átlagtól igen jellegzetesen eltérő, számukra a fővárosi társadalomban valóban kiemelt helyet biztosító vagyoni viszonyai.

Az 1888-ra így kialakulni kezdő stabil mag ui. jelentős hányadában a város gazdagabb — ha nem éppen leggazdagabb — adózóinak köreivel esik egybe. 1888 legnagyobb adózóiból 838, 71%, 1000 ft alatt, 341, 29%, 1000 felett adózik. A stabil magot alkotó, illetve újonnan jött elemek elhelyezkedését e kategóriákban az alábbi táblázat mutatja:

4. táblázat

Budapest legnagyobb adófizetőinek megoszlása adójuk összege,
a legnagyobb adózók közé történő belépésük időpontja
és jogállásuk előzményei szerint, 1888.

	E b b ő l									
	Adózók száma		1873-ban virilis				1873-ban 100—140		Csak 1888-ban	
	Összes	%	régi polgár	nem régi polgár	régi polgár	nem régi polgár	frt között	%	virilis	%
1000 forint alatt	838	71	51	46	110	54	171	78	505	79
1000 forint felett	340	29	63	54	96	46	49	22	132	21
Összesen	1178	100	114	100	206	100	220	100	637*	100

* Ebből 51 régi, de 1873-ban nem szereplő polgár.

A táblázat világosan mutatja, hogy a stabil mag tagjai, mégpedig közülük elsősorban az 1873-ban valóban virilisek (s ezen belül is a régi polgárok), az 1000 ft felett adózók kategóriáinak önmagukban is csaknem felét teszik ki, az 1873 a virilizmus alatti adókatégoriáiból származókkal együtt pedig közel $\frac{2}{3}$ -át. És minél régebbi előzményekre visszanyúló csoportról van szó, annál nagyobb hányada foglal helyet ebben az 1000 ft felett adózó kategóriában.

Ha pedig a háztulajdon, építőipar és kereskedelem e stabil mag szempontjából már említetten különleges jelentőségű főcsoportjait vizsgáljuk, ugyan-ezt a jelenséget részint más oldalról, részint mintegy sűrítetten tudjuk megfigyelni (5. sz. táblázat).

Budapest legnagyobb adófizetői egyes főcsoportjainak megoszlása adójuk összege, a legnagyobb adózók közé történt belépésük időpontja és jogállásuk előzményei szerint, 1888.

Főcsoport,	Adózói közül			Csak 1888-ban virilis	Összesen
	1873-ban virilis régi polgár	1873-ban virilis nem régi polgár	1873-ban 100—140 frt között		
Háztulajdonos					
1000 frt alatt	20	20	30	65	135
felett	29	26	8	14	76
Kereskedő					
1000 frt alatt	15	38	41	138	232
felett	14	27	9	20	70
Építőipari					
1000 frt alatt	5	7	10	18	40
felett	1	4	5	4	14
Összesen					
1000 frt alatt	40	65	81	221	407
felett	44	56	22	38	160
Ö s s z e s e n	84	121	103	259	567

A táblázat világosan mutatja 1873 valódi viriliseinek (s ismét különös súllyal a régi polgároknak) immár összetömörülését ezekben a foglalkozási főcsoportokban, melyeknek 1000 ft felett adózó rétegei az 1888-ban 1000 ft felett adózóknak már csaknem felét teszik ki. Az 1873-ban virilis régi polgárok itteni koncentrációja különösképpen erős: 73%-uk található meg e kategóriákban, még hozzá nagyjából az 1000 ft felett adózók soraiban. S ha 1873 nem régi polgár virilisei 1888-ra áthúzódott hányadának már csak 50%-a tömörül is itt, az 1000 ft felett adózó stabil elemek aránya még magasabb lesz. Hozzáadva ehhez még a szabadfoglalkozású értelmiségnek 1873 virilisei közül számra ugyan jelentős, 48 személyt magába foglaló, de arányaiban a roppant megnőtt létszámú főcsoporton belül e szempontból már, mint láttuk, jelentéktelenné vált hányadát, úgy véljük: az így összesen 234 személyre kibővült csoportban 1888 viriliseinek immár nemcsak legstabilabb, hanem vagyoniilag is igen tekintélyesnek bizonyult magvát sikerült körülhatárolnunk. Élesebbre húzva egyúttal azoknak a foglalkozási főcsoportoknak, illetve vagyoni rétegeknek körvonalait is, melyek részint még 1873 inkább a virilizmus alatti rétegeiből merítik utánpótlásukat, részint azonban már (egészükben vagy túlnyomó részükben) a kor városfejlődésének bázisán e 15 év alatt feltört új elemek kezére kerülnek.

3. Megfelelően a fentiekből kibontakozó összkép tanulságainak, az alábbiakban 1888 legnagyobb adózóinak így kialakult rétegéből részint a háztulajdonos, az építőiparnak, és (éppen részesedésének 15 év alatt nagyjából változatlanul maradt folytán csak igen sommásan, szinte csak jelzesszerűen) a kereskedelemnek: a stabilitás e legerősebb bázisainak — részint a hitelügy viriliseinek és a szabadfoglalkozású és alkalmazotti értelmiségnek mint új és nagy létszámú főcsoportoknak részletesebb vizsgálatával kívánunk foglalkozni; az előbbieket esetében inkább a stabilitás ellenére is megfigyelhető változásokra utalva — utóbbiaknál részletesebben, a most kibontakozó új főcsoport tagoltabb leírásával is.

A háztulajdonosok főcsoportját vizsgálva 1873-hoz képest — a fentiekben összefoglalóan már ismertetett mozzanatokon túl — a legjelentősebb változást a legmagasabb, már 3000 frt felett adózó vagyoni kategóriák és a magánzók most különváló, ám az adóalap járadék — (s e járadék döntően háztulajdonból eredő) jellege folytán a háztulajdonosok csoportjába beosztható csoportjában tapasztalhatjuk. Mert személyenként nézve végig az 1888-ban 3000 frt-on felül adózó háztulajdonosok és magánzók jegyzékét a legfeltűnőbb körülmény, mely különben a jegyzék egészére rányomja bélyegét 1873-mal szemben az arisztokrácia csaknem teljes visszavonulása a főváros közéletéből — mégpedig nemcsak a virilis háztulajdon vonatkozásában, hanem minden területen. Házaik továbbra is állnak, birtokoscseré is még csak kevéssé érintette őket (az 1873-ban 10 000 Ft-on felül adózó arisztokrata háztulajdonosok közül a Pálffy- és a Festetics-házvagyon még érintetlen, a Cziráky-vagyomból is csak a Nemzeti Kaszinó céljaira átadott Hatvani utcai palota hiányzik, és az Orczy-házak is a család kezén vannak, ha a Károly körúti hatalmas bérházon már több Orczy, ill. rokon családtag osztozkodik is). Úgy látszik azonban, hogy az arisztokratákat már részint vidéki — a pestieknél nyomatékosabb — érdekeiknek védelme vonja el a fővárostól (egyidejűleg nagyrészt még a választók jegyzékéről is eltűnnek), részint annak belátása, hogy az immár teljesen polgári jellegű fővárosi választóközönségtől aligha várhatják, hogy éppen őket juttassa a fővárosi közgyűlésébe. Ez azonban rámutat arra is, hogy Budapest polgárait, mikor 1872-ben a virilizmus mechanikus érvényesítése ellen tiltakoztak, aligha csupán a tiszta demokrácia elvei vezérelték: a vagyoniilag akkor még a városon belül is túlhatalmas arisztokráciától a virilizmust bizonyos választhatósággal kombinálva, polgári választómegeik segítségével úgy sikerült megszabadulniuk, hogy emellett a virilizmus elve a nekik tetsző és általuk elérhető határig azért mégis csak biztosítva maradt: a magyar polgári fejlődés egész felemás jellegére rendkívül jellemző magatartás ez.

Ám nemcsak az arisztokraták, az 1873. évi legnagyobb polgári adózók jó része is eltűnik a 15 évvel későbbi virilisták jegyzékéről. Az ő esetükben már megfigyelhető a vagyonok bizonyos szétaprózódása is. 1888-ra a Wurm-udvar már két örökös kezén van: egyikük a már 1873-ban is említett Almay Gizella, Liphthay bárónő. Az Unger-házak is több örökösből álló komplexusok között oszlanak meg (Unger Béla és Pollákné sz. Unger Augusztá; Unger Antal, Leó, Béla és Pollákné; Aigner né Polgár Borbála). A már 1873-ban is a család több ága között szétforgácsolódott nagy vagyonok (Haris, Sebastiani, Mocsonyi) széttagoltsága továbbra is megvan, bár maga a vagyonállag még nem csökkent, de tulajdonosaik már végleg visszavonulnak a várospolitikai bármilyen befolyásolásától: eltűnnek a virilisek névjegyzékéről. Helyükbe 1873 virilis tulajdonosainak második vonala vonul fel: ők biztosítják 1888-ra is 1873 virilistáinak — ha nem is ranghelyeiknek — már említett kontinuitását.

Mert az 1888-ban a 3000 Ft-os adóhatár feletti 15 háztulajdonos személyből csupán 2 olyan akad, aki 1873-ban még nem volt a virilisták között: közülük Weisskopf Jakab jómódú lisztkereskedő és háztulajdonos, aki 380 Ft adójával már 1873-ban majdnem elérte a virilizmus alsó határát: így teljesen új embernek csupán a 3162 Ft adót fizető Böckh Mór tekinthető. A többiek többé-kevésbé már régi ismerőseink — ha (ismételjük) nem is 1873 legelső vonalából. Hiszen Taub Salamon (3471 Ft) nevével mint gazdag, már 1873-ban is 2447 Ft-ot adózó bőrkereskedővel találkoztunk. Nemeshegyi József 3603 Ft adójával a reformkorban jabukai előnévvel megnesemesített (és egyúttal nevét is Adelsbergerről lefordítva megmagyarosító) kereskedőcsalád tagja — a család útja és jellege hasonló a Wurmok, a Heinrichek, vagy a Sebastianiak útjához. 1888-ban Nemeshegyi Temes megyében is virilista (215 Ft-tal Jabukán), de Pest megyében Abonyban is van virilizmusra jogosító, 592 Ft-tal adózó földbirtoka. Ugyanakkor Nemeshegyi Béla a Pest megyei Káván fizet 1811 Ft adót: jeleként a régi kereskedőtoke a háztulajdonon keresztül most már a földbirtok felé fordulásának.

Grabovszky (3942 Ft), Treichlinger (4486 Ft), a két Sztányi: Izidor és Sámuel 4538, ill. 4247 Ft adóval (mellettük három más földbirtokos Sztányi: Ódön Leányfalun, Béla Fejér megyében és Bernát Trencsén megyében 1130, 521, ill. 476 frt. adóval is virilista) ugyancsak már 1873-ból ismerőseink, ugyanúgy mint az egykori bőrkereskedő, mostanra pedig már 2722 frt-tal adózó háztulajdonos, Mannó István. A többiek 1873-ban már szintén előfordultak, de még 3000 frt-on alul: vagyonalapjuk ekkor még nem volt annyira számottevő, hogy különösebb figyelmünket felkelthette volna. Mostanra azonban ilyen vagyonok is megnőnek: hogyan és miből, az még kutatandó probléma, de nem lehetetlen, hogy örökösödés vagy beházasodás révén is. Így megy fel Leitersdorfer Lipót adója e 15 év alatt 837 frt-ról 4837 frt-ra, Stern Simon terménykereskedő és háztulajdonos adója 2544 frt-ról 4942 frt-ra, dr. Wohl Józsefé 1423 frt-ról 6079 frt-ra, Deutsch Antalé 1768 frt-ról 6634 frt-ra és Szauer Józsefé 2608 frt-ról a legmagasabb háztulajdonosi adóösszegre, 10 008 frt-ra.

Ahol külön foglalkozást az előbbieken nem említettünk, ott 1873-ban is már magánzó vagy háztulajdonos van bejegyezve, mindenesetre jó példaként arra: mennyi lehetőség van 1873 után is, hogy valaki közvetlen termelés vagy kereskedés nélkül pusztán eszélyes spekulációval (mert a szó legtágabb értelmében is, ugyan mi más lehet e hirtelen, ám nem egészen megalapozatlan és előzmény nélküli adóemelkedések mögött?) gyarapíthassa vagyonát. Amit még feltűnőbbé tesz, hogy a fent felsorolt személyek esetében a virilisták jegyzékén többnyire 1888-ban sem találunk valamirevaló vidéki virilista vagyonalappal rendelkező rokont, és neveiket nem találjuk meg a budapesti székhelyű nagy részvénytársaságok vezetőségeiben sem.

Érdekes, hogy ha a fenti, egykorúlag kifejezetten csupán „háztulajdonos”-ként megjelölt személyek névsorának kiegészítéséül az 1888-ban „magánzó” megjelöléssel felvett virilisták (összesen 44 fő) ugyancsak 3000 frt-on felül adózó kategóriáját vizsgáljuk, itt sokkal kevesebb, csupán 4 személlyel találkozunk, — de mind itt, mind az alacsonyabb magánzói adó kategóriákban is sokkal határozottabban figyelhető meg az üzlettől visszavonult kereskedő típusa, mint a háztulajdonosok esetében. A magánzók között találkozunk ui. (a 3000 frt felettihez ötödikként odaszámíthatólag) a 2997 frt adót fizető Tüirsch Nándorral, 1873-ban még 4425 frt-ot fizető rövidáru-kereskedővel; Weiss Bernát Ferencsel, a most 3133, 1873-ban 3533 frt-ot fizető nagykereskedővel és magánbankárral; Fuchs Rudolffal mint a dohánykereskedelemtől visszavonult, 1873-ban 2265 frt házberadót, most 3170 frt-ot fizető többszörös igazgatósági taggal; Weber N. Jánossal (3759 frt), a reformkor végén a pesti kereskedelmi testület VIII. adóosztályában fizető, azóta háztulajdonossá vált tagjával. Csupán a 3354 frt-ot fizető Magyar Gyula magánzót tekinthetjük teljesen új embernek. De még az alacsonyabban adózó magánzók kategóriájában is találkozunk olyan személyekkel, mint Halbauer Rezső (2346 frt adóval; 1873-ban a város egyik nagy csemegekereskedő családjának tagja), Stern Istvánnal (144 frt: 1873-ban még 1300 frt adóval kövezmester), Basch Fülöppel (1474 frt: 1873-ban az egyik vezető gabonakereskedő, 1852 frt-ot fizetve) és emellett sok más, már régóta visszavonult, második, sőt harmadik vonalbeli, alapjában véve ugyancsak háztulajdonossal is. Ha egyelőre csak nagyon halványan észlelhetően is, de már jele ez annak, hogy a szóhasználat maga is kezdi elkülöníteni az aktívabb „háztulajdonos” és a passzívabb értelmű „magánzó” fogalma mögött a háztulajdon két típusát, egy lassan már elkülönülő, új típusú társadalmi kategóriának is megjelölésére.

4. A háztulajdonosok és magánzók csoportjában megfigyelt mozgásnál nem kevésbé jellemző az építőiparinak minősíthető (ám a fakeskedelem bizonyos vonatkozásaiban kereskedelminek is tekinthető) szektor létszámának és arányának megváltozása. A magyarázat talán itt a legegyszerűbb: a város rohamos mennyiségi és főleg a modern urbanizáció igényei által meghatározott immáron minőségi fejlődése együttesen alakítja ki a csoport új struktúráját.

Ez egyrészt a vagyonnak a régi nagy tőkeerejű, részben fakereskedelemmel is foglalkozó *építési vállalkozók* kezén történő további koncentrálódásában és így pl. a Neuschloss (három személy összesen 1665 frt adóval), Haas (két személy 680 frt), Holzspach (3787 frt), Gregersen (4245 frt) családok, ill. cégek — csupa már 1873-ban is jelentős virilista vállalkozás — további vagyonosodásában jut kifejezésre, — másrészt új elemek gyors feltörésében, olyanokéban, akik 1873-ban még legjobb esetben is csak a 140 frt-os adóhatárt lépték éppen túl, de a virilista szinttől még messze elmaradtak. Mostanra azonban már olyan nagy adójú vállalkozók tűnnek fel közülük, mint a két személyre 1636 frt adót fizető Gutwillig testvérek (bár igaz, hogy adójuk alapját az építési vállalkozás cím alatt tulajdonképpen üzött csatorna- és pócegödör-tisztítás jövedelme adta meg), Hikisch Lajos (1042 frt), Klein Lipót (1453 frt), Glasner József (1536 frt), Kutlányi János (1842 frt), Deutsch József (1928 frt).

Sorukat csak bővíti az, ha (úgy véljük joggal) hozzájuk számítjuk a város kifejezetten „*építész*” megnevezés alatt felvett adózóit is: az építőipar képesítés nélküli iparrá válása óta a kétféle megnevezés mögött rejlő különbségekre már korábban rámutattunk. Mindenesetre a fejlődést igen jól jellemzi, hogy egyrészt a vállalkozókkal szemben az építészek túlnyomó többsége az 1000 frt alatt adózik, másrészt a régebbi építészekből 1888-ra inkább csak azok tudtak 1000 frtnál nagyobb összegű adójú virilistákká fejlődni, akik pályájukat már a reformkorban vagy legalább az abszolutizmus elején, vállalkozókká még a tőke korlátlan versenye nélkül fejlődhetve alapozták meg. Így fordul elő még 1888 1000 frt felett adózó virilistái között is a már említett két Kauser (1572 frt), Ybl (2858 frt), Schubert Ármin (1042), Ámon József (2374 frt) és Pucher József (3809 frt) neve. Közülük a Kauserek múltját már 1873-ról szólva bemutattuk, Yblt nem kell részletesebben ismertetni. Ámon előzményei azonban 1873-ban még jelentéktelenek: csupán egy 367 frt házbéradót fizető háztulajdonosig nyúlnak vissza; Pucher még ennyit sem fizet: adója csak 343 frt, 1888-ra azonban már ő az építő-, kőműves-, kőfaragó- és ácsmester ipartestület elnöke; Schubert 1873-ban még teljesen ismeretlen. Ámon pályáját (ő különben régi polgár) talán egy hasonnevű, 1888-ban országgyűlési képviselő (Ámon Ede) is egyengette, — ilyenféle kapcsolatokra utal mindenesetre az, hogy a századfordulón a magát szilárdan virilistaként tartó Ámon mint a VKM építésze szerepel.

Jellemzőnek kell tekinteni az építőipar harmadik nagy jövedelmű ágazatának tovább erősödését: az ugyancsak az urbanizációval továbbfejlődő *utca-kövezés* is a virilisták számának növekedését eredményezi és ugyanakkor máris egyfajta koncentrációt, amit legjobban a három Hirsch összesen 2340 frt adójú vagyonánál figyelhetünk meg. Jellemző az építőiparon belüli profilváltozásra, hogy közülük az 1559 frt adót fizető Hirsch Mihály 1873-ban még ácsmesterként volt virilista.

Végül az egész építőiparra, s az abban lefolyt mozgásra nézve nem kevésbé érezzük jellemzőnek, hogy 1888 53 ideosztható virilistája között mindössze 10 régi polgárt találunk: közülük az 1000 frt-on felül adózók soraiban csupán Ámont és a két Kausert, rajtuk kívül pedig csupán a két legkisebb adójú építészt (Kernstock és Klenovits) és a legkisebb adójú építési vállalkozót; — a többi ötből is (ezek közé tartozik a két kéményseprő és az egyetlen cserepes), csupán egy fizet 500 frt-on felül — miközben azonban az egyik kéményseprő-család egy másik tagját már mint a főváros főmérnökét látjuk viszont a virilisták közt 601 frt adóval. Jól mutatja ez azt, hogy a régi városi polgárság hogyan szorul vissza az építőiparon belül a még továbbra is képesítést igénylő szakszerű, bár nem nagy jövedelmű szektorokba, átengedve a városépítést és annak óriási hasznát a tőkeerős, személyükben képesítéssel nem rendelkező, de — mint a

város máig álló épületei is mutatják — körük színvonalán álló, szolid műszaki felkészültségű szakembereket foglalkoztató építési vállalkozóknak.

5. A főváros kereskedelmében 1888-ra beállott strukturális változásokat csak röviden áttekintve is világosan látszik a mozgás tendenciáinak határozott kitisztulása. Az 1873-ban is már virilista szintet elért kereskedők egy része jelentősen előrelép (elsősorban a már akkor is leggazdagabbak s a valamely speciális kereskedelmi ágban tevékenykedők), a többiek helyzete stagnál, visszaesnek, jórészt el is tűnnek. Helyükbe vagy 1873-nak még a virilista szint alatt adózó emberei vagy éppen teljesen újonnan jött cégek és személyek nyomulnak fel, megegyezve azonban egymással abban, hogy egyelőre még csak alacsony adókatégoriákat töltenek be. Mert most kiderül, hogy a kereskedelemben a vagyoni emelkedéshez e 15 év alatt legbiztosabb alapnak még mindig a már 1873-ban is szilárdan megalapozott, jól bevezetett régi tisztas cég bizonyult, és annak, aki fel akar emelkedni a virilisták soraiba, azt a legalsóbb — persze éppen a leginkább bizonytalan időtartamú — adókatégoriákban kell kezdenie. A gyors meggazdagodás időszaka a kereskedelemben elmúlik — legalábbis mintha az üteme lelassulna: a város igényei és a veszélyes új konkurrenst letörni képes vezető cégek immár kialakulvák, és ez meghatározza az egyes ágazatok lehetséges súlyát és a vagyoni megoszlás belső arányait is: a dualizmus második nemzedékének kora a kereskedelem virilistái közé is elérkezett.

6. Igen jellemzően mutatja a város és részben az egész ország a tőkés fejlődés útján tett előrehaladását a hitelélet virilistáinak megváltozott súlya és ugyanakkor csoportjuk struktúrájának és személyi állományának változása mind mennyiségileg, mind minőségileg: a hitelélet új funkcióinak előtérbe nyomulását illetően. A hagyományos típusokhoz tartozók: a magánbankárok, pénzváltó virilisták száma némileg még nő, de adójukat tekintve a legalacsonyabb adókatégoriákba szorúlnak, — még ha olyasmivel is próbálkoznak, mint a Nemzeti Kaszinó épületében működő előkelő Kőváry Ármin pénzváltó (416 frt adóval), ki Magyar Fortuna címen sorsolási újságot ad ki. Aki közülük többre jut, az már többfelé is orientálódik, mint Földeák Gyula, a Kuhinka-féle Ujantárvölgyi üvegyár rt. igazgatótanácsosa: 1300 frt adóval ő az egyetlen, 1000 frt felett adózó magánbankár. Aránylag nagymértékben megnövekedik ellenben a virilisták között a részvénytársasági hitelintézetek: a takarékpénztárak, a Földhitelintézet, a megmaradt s most újra éledő nagybankok, s a biztosító társaságok igazgatóinak, vezető funkcionáriusainak száma.

Régi polgár vagy legalább 1848 előtt már osztályba sorolt pesti kereskedő, közöttük is alig van már: Aebly (1094 frt), Kunewalder (842 frt), Kléh (600 frt) és Kochmeister (1890 frt) mellett Uhl Sándornak (708 frt), az Első Magyar Iparbank vezérigazgatójának régi polgári múltját már problematikusnak érezzük. De a kereskedőkkel ellentétben nem kevésbé ritkaság köztük a már 1873-ban is virilista szinten adózó személy: a régi polgári Kunewalder és Kochmeister mellett az újak között egyedül (az Óbudán persze évszázados előzményekre visszatekintő) Wahrmann neve ismerős, — rajta kívül az 1873-ban 140—400 frt között adózók soraiból is Aebly és Uhl mellett csak három további, 1888-ra áthúzódott névvel találkozunk: egyikük az 1873-ban még Nasztl néven szereplő Nászai: most már 2800 frt adóval az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár igazgatósági tagja, a másik Fuchs Ignác udvari pénzváltó 1873-ban 365, 15 év múlva 435 frt adóval. Trebitsch Ignác földhitelintézeti igazgatóhelyettes (407 frt) kapcsolata két 214, ill. 180 frt adózó 1873. évi Trebitschhez, legalábbis bizonytalan.

A túlnyomó többség, a 25 virilista $\frac{2}{3}$ része, 16 fő immáron tehát teljesen új ember, ám köztük sok máris nem csekély jövedelemre mutató adót fizet. Hogy ismét csak a legnagyobb adókat, ill. a legnagyobb és évtizedekre nyúló,

most induló karriereket és vagyonokat ismertessük (mintegy a hitelélet területén is jeleit a struktúra stabilizálódásának s a monopolkapitalizmus előzményei kialakulásának): többek között most találkozunk először Bun József névvel. Ő az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár igazgatója 415 frt adóval, de (1897 óta hidegvölgyi előnevű nemesként) utódai a 20-as évek budapesti hiteléletében is vezető szerepet fognak játszani. Most bukkan fel először Lánczy Leó neve (apja — bár az 50—60-as években jól menő terménykereskedése volt — nem szerepelt virilisek között) 675 frt adóval a Kereskedelmi Bank igazgatójaként. Most tűnik fel 945 frt adóval s 1895-től majd madarasi előnévvel, 1913-tól pedig bárói ranggal Beck Nándor, a Jelzálog Hitelbank igazgatója és testvére, Beck Miksa: ő 1350 frt adót fizet mint a Magyar Leszámitoló és Pénzváltóbank vezérigazgatója: már ugyanennek a banknak igazgatósági tagjaként és 3301 frt adóval szerepel a jegyzéken Wahrmann Mór neve. A bankvonalról a legnagyobb adót Steiger Gyula dr., a Pesti Hazai vezérigazgatója fizeti: 5737 frt-ot.

E jórészt zsidó tőkésék mellett azonban a Földhitelintézet vezetőségében — a talán inkább a dekórum kedvéért alkalmazott — Arany Lászlóval találkozunk: jövedelme mindenestre nem lehet csekély, mert mint az intézet jogügyi igazgatója 1891 frt adót fizet. Emellett a szalontai kerület képviselője és az Akadémia tagja. De nem kevésbé érdekes és részben tipikus, az idejekorán, ténylegesen, életformájában is polgárosuló gentry eddig kevésbé figyelembe vett rétegére jellemző Lukács Antal földbirtokos, földhitelintézeti igazgató és főrend pályafutása. Ő Temesvárott született 1842-ben: apja a megye főjegyzője volt; anyja, Koronghy Ilona, Speckner N. János temesvári tanácsnok 1837-ben nemesített és ez alkalommal nevét Koronghyra változtató családjából származik. Lukács azonban nem követi a nemesség ekkor még szokásos útját: német egyetemre megy, majd kereskedelmi tanulmányokat folytat. Egy nagy német banknál is dolgozik, 1863-ban az osztrák Földhitelintézetnél lesz pénztáros, majd a magyar Földhitelintézethez jön át, ahol 1888-ra a pénzügyi igazgató rangját éri el. A Főrendházba már azonnal, annak reformja után bekerült. Nem kevésbé tanulságos — félig-meddig ugyanerre a rétegre — Kléh István életútja: ő 1600 frt-tal adózik, mint a Pesti Hazai igazgatója. Eletpályája még az első nemzedék, az 1873-ra pályájuk késői deklójén is túljutott értelmiségeinek nyomát követi: sorukat mintegy ő, köztük a legfiatalabb zárja. 1824-ben született Pesten, ahol Kleh József bécsi építőmester még 1838-ban polgárjogot kapott; ügyvédnek megy és az 1843—44-es országgyűlésen már mint távollévők követe jelenik meg. 48-ban Kossuth pénzügyminisztériumában fogalmazó, majd Szatmár megyében kormánybiztosként tevékenykedik. Később ügyvédi irodát nyit Pesten és 1856-tól a Pesti Hazai választmányi tagja s később, 1889-től elnöke lesz. 1913-ban hal meg, miután 1907-ben a főváros diszpolgárává választotta, elismeréséül a fővárosi polgárság egyik vezetőjeként évtizedeken át játszott szerepének: emlékét máig utca őrzi. S 1880 frt adója mellé — elsőnek a kor gazdasági vezető emberei közül — immár bárói címmel és főrendházi tagsággal jelenik meg a virilisták jegyzékén Kochmeister Frigyes mint a Hitelbank igazgatóságának tagja. De megtaláljuk hitelügyi virilistáink jegyzékén a kor nagy biztosító intézeteinek vezérigazgatóit, — és mint a kisember szegényes hitelígyéneinek kielégítésére létrejött sajátos, a virilista színvonalat most először biztosító intézmények, a magánzalogházak tulajdonosait, — a zálogkölcsönzőket. 1888-ban e címen már két személy virilista 300—600 frt adóval (közülük a 347 frt-ot fizető Blanc Bernát a IV., VI. és VII. kerületben összesen 6 fiókot tart), de két esetben 1000 frt-ot is meghaladva. Bármilyen 1873-ban legalább 140 frt felett adózó személyhez való kapcsolásuk a nevek elég általános volta (Pollák, Goldschein, Königsbaum, Haschek) miatt bizonytalan, — sokkal valószínűbb, hogy a főváros társadalmi fejlődése során e másfél évtized alatt újonnan kitermelt foglalkozás új embereket is hozott magával.

7. A struktúra utolsó jelentős elemeinek: az értelmiségieknek, a hivatalnokoknak és általában az alkalmazottaknak csoportja elsősorban e 15 év alatt meglepően magasra nőtt össz- és részarányait illetőleg érdemel figyelmet, mintsem személyeinek vonatkozásában. E két csoport mindennél világosabban mutatja be a főváros társadalmának alakulásában az országos társadalmi-gazdasági fejlődés hatását: az adminisztratív állami függetlenség visszanyerésével kapcsolatban egyrészt a polgári állam értelmiségi igényeinek gyors mennyiségi

megnövekedését, másrészt differenciálódását, — s ugyanakkor az aktív politikai tevékenységnek is egyre inkább e rétegek kezébe történő összpontosulását (amit legjobban az e rétegből kikerült képviselők nagy száma is mutat: ügyvédek, orvosok, egyetemi tanárok s a sajtó emberei között összesen 18 képviselőt vagy főrendházi tagot találunk). Jól mutatja ugyanakkor táblázatunk a hivatalnok-ság e rétegének kedvező anyagi viszonyait is, amiben egyes konkrét esetek nyomán a különféle gazdasági tevékenység során keletkezett egyes nagy vagyonok az üzlet vitelére már nem vállalkozó örököseinek az örökölt vagyon mellé közéleti dekorumot is adó közszolgálat felé fordulását, ill. az ilyen vagyonok leányörököseinek a (társadalmilag jellemző módon emelkedést jelentő és stabilitást is adó) közhivatalnokkal való összeházasodását is sejthetjük. (Persze része van ebben annak is, hogy az értelmiségi és hivatali életforma sokkal inkább a nyilvánosság előtt zajlik és adójuk — már csak e rétegnek a társadalmi értékrendszerbe való minél kedvezőbb beilleszkedésre törekvése folytán is — sokkal kevésbé titkolható el, — amellet, hogy mint minden értelmiségi adó, kétszeresen számít.) Emellet azonban meg kell látnunk azt is, ami erre, a kibontakozott szabadversenyos kapitalizmus korszakában élő második nemzedékre nem kevésbé jellemző —, hogy gazdasági téren tevékeny rétegei egyrészt még kevésbé érezték lényegesnek a várospolitikai személyes befolyásolását, másrészt túlnyomó részüknek, tömegeiknek gazdasági helyzete is még olyan volt, hogy jövedelmi alapjuk — aránylag kevesekétől eltekintve — az értelmiségi adóalapjánál még csekélyebb volt. Vagy méginkább az tehető fel, hogy a vagyonuknak, jövedelmüknek teljes egészében való feltárából előállható hátrányok még nem álltak arányban a virilisek közé bekerülésből származható előnyökkel. Végül pedig azt is joggal feltételezhetjük, hogy e rétegek politikai képviseletüket nyugodtan bízták az értelmiségiekre, elsősorban az ügyvédekre: a virilista ügyvédek életútjának, karrierjének története éppen ezért különösen is megérdemelne egy részletesebb analízist.

Annyi mindenesetre már enélkül is megállapítható, hogy az *ügyvédek* között régi polgári családból származó személyt nem is találunk. Az 1873. évi virilisták száma is csak 13, — ám közülük 4 a 8000 frt-nál magasabb adót fizetők, a további 4 pedig a képviseletet is ellátó ügyvédek közül kerül ki. Azok száma, akik már 1873-ban is, de még csak 140 és 400 frt között adóztak, 30: közülük viszont már csak három van a képviselők és 10 a 800 frt felett adózók között: a generációk egymásra következése itt — ahol a vagyonalap öröklésének, egy-egy jól menő ügyvédi irodától eltekintve, az átlagosnál sokkal csekélyebb lehetősége van — különösen jól és élesen megfigyelhető. Társadalmi eredetét tekintve e csoportban egyrészt az értelmiségi szintet utódainak még biztosítani képes vidéki nemességet, és a feltörekvő, nagyrésztben zsidó polgári réteget találjuk meg; mindkét esetben immár minden reformkori vagy 48-as tradíció nélkül, legjobb esetben is csupán az abszolutizmus koráig visszanyúló és attól befolyásolt politikai hagyományokkal: társadalmi tudatában a városnak talán leghatározottabban, de mindenesetre legtudatosabban polgári rétege ez. És vagyonalapja sem csekély. Az 1000 frt-on felüli adózók száma a csoporton belül 36: a virilista-jegyzék 75-nél nagyobb létszámú, tágabb következtetésre is alapot nyújtó kategóriái közül (háztulajdonos, magánzó, kézműves, kereskedő, ügyvéd) messze a legmagasabb. Egyes személyeinek életútja azonban már nem túlságosan érdekes: a szakma sajátos természetéből következőleg nem hagynak hátra nyomot maguk után a város fejlődésében: még annyit sem, mint egy jelentősebb céget alapító vagy felvirágoztató kereskedő, vagy házakat építő, háztulajdonos telek-spekuláns.

Az *orvosok* között a struktúra arányai nagyjából az ügyvédekéhez hasonlók azzal az eltéréssel, hogy közülük társadalmi pozíciójával nem a képviselők,

hanem az egyetemi tanárok csoportja emelkedik ki. A régi polgárok száma a virilista orvosok között is jelentéktelen, összesen 6, — a régi virilisták száma a szakma természeténél fogva is természetes módon még csekélyebb, de aki idetartozik, az (ugyancsak természetes módon) a magasabb adó kategóriákban található. 1888 virilista orvosai között 1873 virilistái közül csupán 4 fordul elő és ezenkívül még két egyetemi tanár; az 1873-ban 140—400 frt között adózók sorából 5 (és 2 egyetemi tanár) jut fel 1888-ra a virilisták sorai közé. Rendkívül jellemző azonban, hogy az 1000 frt-on felül adózók aránya az orvosok között még az ügyvédeknel megfigyeltnél is magasabb: 49-ből 24 fő, csaknem 50%. Hogy ennek mi az oka, ma már nehezen állapítható meg, — legfeljebb arra hívhatjuk fel a figyelmet, hogy közülük a nem egyetemi tanárok és általában a nem közületi orvosok esetén az adóalapban nagyobb szerepe van az illető vagy valamely feltehető felmenő családtagja már 1873-ban is kimutatott háztulajdonának: a személyükben avagy felmenőikben 1873-ig visszanyúló nyolc orvos közül ötnél találjuk meg ezt a háztulajdont és csak két esetben a saját orvosi jövedelemadót; Halász Géza budapesti tisztí főorvos 2045 frt-os adójának esetén még földbirtokot is emlegetnek. Az egyetemi tanároknál és hatósági orvosoknál viszont ez az arány kisebb, ami mintha azt mutatná, hogy ők adóalapjukat (tehát rangjukat is) valóban inkább orvosi ismereteik, tehetségük révén, saját erejükből szerezték meg, mintsem örökölték. Közülük a már 1873-ban is virilistaként előforduló hat személy esetében három adózik 1000 frt felett, de itt is két esetben az illetőnek saját 1873. évi jövedelmi adója az előzmény, és ugyanez áll a nyolc 1000 frt alatt adózó professzorra is: csak kettőnek van egyáltalán 1873. évi virilista előzménye s ez is csak egynél házbér (de kis összegű); — az öt hatósági orvos pedig teljesen új virilista, kivéve az 1154 frt adójú Kresz Gézát: az 1873. évi 255 frt házbéradó alapja azonban valószínűleg apja, az 1837-ben pesti polgárrá lett Kresz Károly seborvosi munkájának gyümölcse. Valószínű, hogy Fromm Pál kerületi orvos 6476 frt adója (a legmagasabb orvosi adó) mögött is valamiféle már 1873-ban is létező családi (esetleg házasság révén szerzett) vagyoni alap is lappang. És a fejlődő főváros differenciálódó egészségügyi követelményeire igen jellemzőnek találjuk Batizfalvy Sámuel doktor nyomorék gyermekeket, és Schwartz Ferenc dr. elmebetegeket gyógyító magánintézetének, valamint Voskovich János dr. vizgyógyintézetének 786, 1853, ill. 1658 frt adóját: a várostörténet szempontjából jelentőségüket az adja meg, hogy az első kettő esetében hosszú életű, jogutódjaikban már máig élő intézményekről van szó.

Természetesnek találhatjuk a városfejlődés következményeképpen, hogy e struktúrában a *gyógyszerészek* száma erősen növekedik, de azon sem csodálkozhatunk, hogy közülük (három kivételével az egész csoport 1000 frt alatt adózik) az 1427 frt-tal adózó és magát a XX. sz.-ra is a virilisták között megtartó Jármay Gusztáv és az 1767 frt-tal adózó Eiszdorfer György mellett az egyetlen igazi nagy vagyon tulajdonosa, az immár 10 000 frt felett adózó Török József, akit már 1873-ban is mint a gyógyszerészetben a kereskedelmi elemeket hangsúlyozó irányzat legjelentősebb képviselőjét mutathattunk be.

A harmadik jellegzetes, és immár modern értelmiségi foglalkozásnak, a *mérnököknek* köréből vasúti mérnök virilistáinkat már korábban leválasztottuk, a forgalom, a szállítás virilistái között említve meg őket; — a szabadfoglalkozásuk közé soroltak egy részének is alkalmazott volta teljes joggal feltételezhető, de nem bizonyítható, — más részüknel pedig (ugyancsak egyelőre nem bizonyítható módon) vállalkozót sejtünk. Még Kunvári Fülöp mérnök 992 frt adóját is nehéz lenne más módon magyarázni, ha a három másik, 1076 és 1805 frt között adózó mérnök esetén részben a régi polgári családból származó s már 1873-ban is virilist háztulajdon (Mihalovits Antal), vagy egy ugyancsak régi

polgárjoggal összekötött, még reformkori szövöde (Beiwinkler Károly), ill. valamely állami alkalmazást sejtető cím (Reischl Károly) ezt indokolja is. A mérnökök aránylag már magas virilista létszáma indokolta teszi, hogy a kor hazai és speciálisan fővárosi műszaki értelmisége anyagi bázisának és társadalmi helyzetének kérdései mielőbb alaposabb vizsgálat tárgyává tétessenek; az ilyen irányú kutatásoknak aránylag még előterében álló, a kapitalizmusra jellemző sui generis tőkés rétegek, és az államapparátusban összefogott, ill. az általa foglalkoztatott, elsősorban jogi képzettségű bürokrata értelmiségi rétegek mellett ez, a végeredményben az anyagi termelést technikailag irányító réteg — kivált e korai korszakában — az eddiginél jóval alaposabb társadalomtudományi vizsgálatot is megérdemel.

8. Az értelmiség virilistáin továbbmenve, a hátralevő kategóriák első látásra már sokkal színtelenebbek, struktúrájuk a városra már kevésbé jellemző és annak fejlődésére sem gyakorol különösebb hatást, — legfeljebb egyes karakterisztikusabb személyei vagy csoportjai érdemelnek, mint ilyenek figyelmet. A nem orvos *egyetemi tanárok* számának megnövekedése a város kulturális funkcióinak mutatja bővülését, — ám ugyanekkor e kulturális funkciók jelentőségének viselőik anyagi viszonyaiban visszatükröződő növekedését is. A virilisták közé feljutott négy pedagógus, köztük két 1000 frt felett adózó iskolaigazgató (egyikük Mészner József, a Nemzeti Zenede nyugalmazott aligazgatója) esetén azonban már inkább a polgári takarékoság gyümölcseit szemlélhetjük, mintsem valamely általánosabb tanulságot is ígérő tendenciát. A magániskola-tulajdonosok magas adói azonban részint a közoktatási rendszer hiányosságait érzékeltetik, részint az igények további városias differenciálódását: az igényt olyan ismeretek oktatására, melyeket az állami közoktatás rendszere még nem tud ellátni. Jellemző erre, hogy a Röser testvérek már 1873-ban is létező intézete ekkorra már bifurkálódik: Miklós a régi helyen, az immár Károly körüttá változott egykori Országúton, a ma is álló „Röser-bazár” feliratú házban, 1873. évi 1094 frt adója helyett már 1539 frt adóval „nyilvános polgári és kereskedelmi iskolát és nevelőintézetet” tart fenn, — János a Gyár utcában 317 frt-ot adózik, kereskedelmi és reáliskolai, valamint gimnáziumi hallgatók számára fenntartott „pensionátusa” (afféle kollégium) jövedelme után. Mindez a város országos szakiskolai központ jellegéből származó és ki is használható további lehetőségek létrejöttére mutat. László Mihály (különben országgyűlési képviselő) az Újvilág utca 21-ben egyenesen főgimnáziumot, főreáliskolát és nevelőintézetet tart fenn: 1320 frt adója sejteti, hogy nem kis haszonnal (főleg ha azt is tekintetbe vesszük, hogy erre a szintre aránylag gyorsan kellett felérnie, lévén 1873 virilistái között még ismeretlen).

A városfejlődés egyik legjellegzetesebb tünetét a struktúrán belül azonban az *újságírás* és a vele kapcsolatos *lapkiadás* haszonélvezőinek 1873-hoz képest gyorsan és nagy összegré megnövekedett adóiban, és általában az egész réteg létszámának növekedésében láthatjuk. 1873-ban még csak két személy volt ide-sorolható, most e csoportban 11 virilista adózót találunk. Három kivételével valamennyi 1000 frt felett adózik, sőt Bródy Zsigmond személyében e csoportban van a város egyik leggazdagabb adózója is, 11 512 frt adóval.

Bródy a Neues Pester Journal tulajdonosa. A lap a pesti német nyelvű kispolgárság lapja: elterjedtségére jellemző, hogy már a 80-as években rotációs gépeken nyomtatták, jövedelmezőségére pedig, hogy Bródy két évvel később, 1890-ben 50 000 forintot adott sajtóügyi célokra, az Akadémián pedig 20 000 frt-os alapítványt létesített, melynek kamataiból három havonként a legjobb publicisztikai mű szerzőjét jutalmazták. Közvetlen utána következik 7400 frt adójával Csávolszky Lajos nagybirtokos, országgyűlési képviselő, az Egyetértés főszerkesztője. Csávolszky a fuzió után kormánypártivá változva népszerűségét elvesztő Csernátorny mellett tanulta meg az ellen-

zéki újságírás módszereit. Lapja, az 1874-ben indult Egyetértés végig a 48-as ellenzék oldaláról bírálta a kormányt, és eszköze volt a Kossuth-kultusznak, tágabb politikájában egy osztrák—cseh—magyar monarchia trialista koncepcióját hirdette: ez utóbbit lényegesen kevesebb sikerrel, mint az előbbieket. 1899-ben túlfeljesztett lapvallalkozásába — mely addig hatalmas vagyont és jövedelmet biztosított számára — belebukott, és visszavonult: a lapot ezután egy részvénytársaság vette át, de régi jelentőségét már nem tudta fenntartani. A következő három ranghelyen minimális eltéréssel a Budapesti Hírlapot szerkesztő Rákosi Jenőt, a Pester Lloyd-ot szerkesztő Falk Miksát és a Pesti Hírlap tulajdonosát, Légrády Károlyt találjuk 1641, 1620, ill. 1605 frt adókkal. A hazai kapitalista újságírás három modernebb, már a nagyvárosi társadalom modernebb tájékoztatási igényeit kielégíteni akaró típusának képviselői ők, lényegileg egyformán 67-es alapon álló, de pártoktól és kormányoktól való függetlenségüket hangoztató, s olvasóiknak nyersen a hírközléshez fűződő érdekeire appelláló lapjaikkal. A Pester Lloyd a hazai nagytőke (jellemzően német nyelvű) kétségtelenül magas színvonalú napilapja, a Pesti Hírlap a modern és színvonalas hírközlés és az olvasmányosság igényeit igyekszik egyesíteni, ugyanezt Rákosi Jenő Budapesti Hírlapja a magyar sovinizmus többé-kevésbé rendszeres ideológiájával toldja meg. A szerkesztőtulajdonosok vagyoni viszonyainak azonossága lapjaik nagyjából azonos hatását sejteti. Tevékenységének jellegénél fogva kell még hozzájuk sorolni 1376 frt adójával Veigelsberg Leót, a Pester Lloyd szerkesztőjét, a századforduló nagynevű kritikusanak és publicistájának, Ignotusnak apját. Futtaky Gyula 1088 frt adójával egy könyvatos hírszolgálati közlöny, a Budapest Correspondenz szerkesztője: aránylag magas adója bizonyítja, hogy a város fejlődése ebben a vonatkozásban is jövedelmezően kielégíthető igényeket támaszt. Jellemző azonban, hogy a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap szerkesztőjének és kiadójának, Ballagi Mórnak már csak háztulajdona biztosít 1096 frt adót s a már 1873-ban is szereplő Lonkay Antal, a klerikális Magyar Állam tulajdonosa és kiadója már csak 832 frt adót fizet. A szerkesztők sorát Jókai zárja le (akkor Kassa országgyűlési képviselője), a kormánypárti Nemzet főszerkesztője: nem tudni, hogy a népszerűtlen kormány népszerűtlen lapjának mennyi szerepe volt Jókai csak 716 frt-nyi adójában (1873-ban 515 frt adót fizetett jövedelme és jözséfvárosi házának bére után). Utána már csak Neményi Ambrus hírlapírót (1871-ben Neumann-ról magyarosított), Szilágycsehi képviselőjét találjuk 543 frt adójával.

A hírlapírás 11 virilistájának összesen több mint 26 000 frt adója önmagában jól érzékelteti a fővárosi virilisták e második nemzedékének és mögöttük a megnőtt és átfőrmálódó fővárosi társadalomnak új vonásait.

9. Átérve befejezésül 1888 virilista *hivatalnokainak* bemutatására, az első látásra nem túlságosan érdekes névsor tulajdonképpen a város az elmúlt 15 év alatt bekövetkezett fejlődésének egy igen érdekes vetületét mutatja be: Budapest hivatalnokvárossá válását. Ennek okait a fentiekben már röviden ismer tettük, — a hivatalnoki foglalkozású virilisták jegyzékének elemzése azonban még a mennyiségi növekedés egyszerű megállapításán túlmenően is nyújthat bizonyos általánosságban is jellemző és felhasználható társadalomtörténeti tanulságokat: elsősorban a legszélesebb és vagyoniilag is leginkább tagolt és differenciálódott közalkalmazotti réteg (állami és városi hivatalnokok) vonatkozásában.

A dualizmust tárgyaló magyar történeti irodalomba a századforduló óta mélyen beivódott a közigazgatás minden fokon bekövetkezett elgentrysedéséről szóló felfogás: olyan tételként, melynek általános érvényét azonban mélyebb elemzés nélkül egyelőre még vitathatónak érezzük. Anélkül, hogy e nézetnek a maga teljességében később és másutt talán részletesebben kifejtendő korrekciójába bele kívánnánk bocsátkozni, mindenesetre itt is meg kell jegyeznünk, hogy a kor hazai közigazgatásában a kétségtelen történeti gentry elemeken kívül, már eddig figyelembe nem vett nagy arányban voltak képviselve a sui generis polgári (jelentős részükben német és egyéb nemzetiségi) eredetű és kapcsolatos elemek is: részben a kései feudalizmusban felnőtt polgárság, részben az abszolutizmus alatt idetelepült, vagy a szegény nemzetiségi értelmiség soraiból felvergődött hivatalnokság tagjai és ezek leszármazói: éppen kezdeti társadalmi hátrányai folytán eleve szigorúbban szelektálódott, majd a hátrányokat leküzdendő az

átlagnál szívósabban törekvő, képességeinek maximumát nyújtó réteg. Hozzájuk csatlakoznak az 1873 óta már a régi, kisebb-nagyobb polgári vagyon biztonságával a hátuk mögött, élve a liberális állam biztosította lehetőségekkel, a közhatalom pozíciói felé forduló nagy- és középpolgári származású rétegek tagjai is. Egy pillantás a kor miniszteriális címtáaira, könnyen meggyőzhet bennünket e kép valóságáról (kivált, ha nem hagyjuk megtéveszteni magunkat az új hivatalnokság bizonyos rangot elért tagjai által sürgősen megszerzett nemesi címektől és előnevektől, vagy legalábbis nemesi hangzásúra magyarosított családnevektől); — olyan kép ez, melynek ma még legnagyobb részét csak bizonytalan kontúrjait alaposabban vizsgálni és kiegészíteni egyrészt legalább olyan szükséges, mint a tőkés karrierek vizsgálata, másrészt eredményeiben is legalább ilyen tanulságokat ígér: a hazai polgárosodás sajátos útja az eddig hittnél szélesebb és mélyebb társadalmi-gazdasági alapvetésének felismerését, s ezáltal e kor társadalmi napjainkig ható fejlődésének is realitásabb értékelését.

1888 közszerződési virilistáinak elemzése mindenestre jól megmutatja ennek a rétegnek nemcsak létezését, hanem egyrészt kialakulásának útjait, másrészt sajátos, szinte ösztönszerű, legalábbis a városi polgári előzményekből öröklött érdeklődését a városi politika iránt, melyet életpályájának új területén sem tagad meg, felvételre magát a választók jegyzékére, — végül azt, hogy a közszerződési alkalmazottak valódi vagyoni arisztokráciájában ennek a sajátos új típusú csoportnak milyen hatalmas túlsúlya van. Olyan túlsúlya, mely összevetve e réteg tagjainak az 1873. évi virilista jegyzéken egyáltalában is még elég csekély súlyú szereplésével, azt is mutatja, hogy a pozíciók jelentős részben e 15 évben erősödtek meg s melyet — ill. az így előálló társadalmi struktúrát — a dualizmus második generációja egyik fő jellemzőjének érzünk. Nem — a könnyű, kézenfekvő, hatásos és tetszetős feltevésnek megfelelően — hivatali korrupció révén jön létre e csoport vagyona (ha egyes esetekben talán ennek is lehet némi szerepe), hanem annak az egyszerűen megérthető biztonságnak következtében, melyet a közhivatali állás önmagában is stabil alapja nyújt a már öröklött polgári vagyon élvezőjének, visszatartva őt a felesleges kockázatos spekulációktól, a vagyont, az üzleti élet mindennapjaiban állandóan kockáztatott forgótőke helyett járadék alapjává változtatva.

Sajátos helyzetüknél fogva azonban részletesebben kell szólnunk a főváros adminisztratív vezetőinek és általában a *fővárosi hivatalnokságnak* szerepéről a virilisták soraiban. A kép meglepő: 1873-ban virilistáink között városi tisztviselőt, ill. alkalmazottat gyakorlatilag még nem találunk, — 1888-ra már 25 főnyi csoportot alkotnak, melyben öten adóznak 1000 frt felett: akár a bírákhoz, akár az állami vagy a banktisztviselők rétegének arányaihoz képest a legmagasabb arányban. Jeleként annak, hogy a képviselőtestületekben bevezetett virilizmuson túl a város adminisztratív, tényleges igazgatásában is, többé-kevésbé érthetően (s a fentiek után nem is meglepően) már mennyire a vagyon jelentősége lép előtérbe.

Itt találjuk mindenekelőtt a város főpolgármesterén, polgármesterét és alpolgármesterét: Ráth Károlyt 3854, Kammermayer Károlyt 5993, Kada Mihályt 789 frt adóval. Mindhárman még 1848 előtt polgárok — bár Kadánál ez nem teljesen bizonyos —, ha polgárlevelük elég újszerű is: egy Ráth 1824-ben mint pék kap polgárjogot, Kammermayer József pedig mint iglauri születésű kávé 1818-ban, később György mint szabó 1839-ben, Antal pedig már mint ügyvéd és háztulajdonos 1841-ben lesz polgárrá. Ráth maga magánzó, 1873-ban is már 2853 frt házbéradóval. A Kammermayer család feltehetőleg az 1873-ban is már 240 frt házbéradót fizető gyáros: a szeszfőzdek, cukor-, sör-, festékgyárak számára kazánok gyártásával foglalkozó Kammermayer Lénárd rokonsága; hogy Kammermayer Károly, aki 1848-ban honvédtisztként harcol, majd utána szerény városi tisztviselői állásokat tölt be és 1860-ban, az októberi diploma utáni városi politikai mozgalmakban tűnik fel, hogyan kapcsolódik hozzájuk, az még további kutatást igényel.

De a virilisek között találjuk a Bach-korszak két budai polgármesterét is: Walheim nevét már a miniszteriális tisztviselőknél olvashatjuk, Paulovits László a városeyesítést megelőzően az önálló Buda utolsó polgármestere (1873-ban 172 frt adóval) azonban most 556 frt-ot fizet, és egyúttal a II. ker. előjárója. Különbözik a virilisták között több, kerületi előjáróként megnevezett személyt is találunk, Paulovitson kívül még hatot, az 500—1920 frt adóhatárok között. Kettejük esetében 1873. évi, a virilista határ alatti szerény adó is szerepel, de csak egy esetben fordul elő (1873. évi virilistáinkra jellemzően, az V. kerület élén álló, asztalosként régi polgár Bachmaier Györgynél) most 1459, de már 1873-ban is 537 frt adó. S hozzájuk tartozik Harrer Pál, az önálló Óbuda utolsó jegyzője, a városeyesítési mozgalmak egyik tevékeny részese.

A virilisták között városi hivatalnokok nevei is előkerülnek, köztük egy vízvárosi, Heinrich Ödön 1700 frt és Rottenbiller Alajos, 48 polgármesterének családjából (de valószínűleg az Almay lánynak, Lipót feleségének hozományából), 4024 frt adóval. És nem kevésbé jellemző az sem, ahogy már a város szakigazgatásának vezetői is feltűnnek a virilisták között: Devecis del Vecchio Ferenc városi mérnök (később főmérnök) 646 frt adóval (régii polgár, 1873-ban, sőt 1888-ban is virilis kéményseprőcsaládból); már nyugalomba vonult elődje Varasdi Lipót 3332 frt adóval; a temetőigazgató Meixner Ferenc 690, a vízműigazgató Wein János 3334 frt és Kőrösi József, a Fővárosi Statisztikai Hivatal tudós vezetője 1035 frt adóval. 1873-ban az akkor 446 frt-ot fizető Varasdit kivéve még egyikük sem volt virilista, mint ahogy Devecist kivéve egyikük sem régi polgár: olyan körülmény, mely jól mutatja, hogy a városfejlődés kínálta vagyonosodási lehetőségek hogyan lépnek túl nemcsak a régi polgárjogon, hanem már az 1873-ban elfoglalt vagyoni helyzeten is.

10. Végére érve 1888 virilista jegyzékének, utolsó feladatként azt kívánjuk bemutatni, hogy a virilizmus milyen összefüggésben állott a város nagy *részvénytársaságaiban* viselt *igazgatósági tagsággal* és ezáltal — ha csak nagyon általánosan megállapíthatóan is — magával a részvényvagyonnal. Adatainkat csak az 1887. évi Magyar Compass s csupán a budapesti székhelyű nagy részvénytársaságok: 11 bank, 5 takarékpénztár, 9 gőzmalom, 4 biztosító intézet, és 7 elsőrangú, legalább 250 km pályahosszt birtokló magánvasúti társaság igazgatóságaira vonatkozó adatainak elemzéséből nyertük (a felügyelőbizottsági tagságokra tehát nem térünk ki); — tudatosan mellőztük tehát a virilisek tágabb, a vidék vagy az összmonarchia vállalkozásai felé vezető kapcsolatainak vizsgálatát. A vizsgálatunk körébe bevont részvénytársaságok 1873-hoz képest jóval kisebb számát az 1873. évi krach indokolja: a megelőző évek gombamódra elszaporodott részvénytársaságainak nagy része ekkor összeomlott, s utána a fejlődés csak lassan, s ugyanakkor egészségesebben és józanabban indult meg azzal a súlyos torzulással azonban, hogy az iparban néhány nagy részvénytársaságot leszámítva e modern, és a fejlődéshez nagy tökélet biztosító szervezési forma még sokáig igen fejletlen maradt. Ezért virilistáink bpesti ipari részvénytársaságokban való részvételét csak néhány vállalat esetén tudjuk (mert egyáltalán érdemes) vizsgálni.

A kép azt mutatja, hogy a 11 bank 89 igazgatósági tagságából 42 van virilistáink kezén; a takarékpénztáraknál ez az arány 50:28, a biztosítóknál 47:11, a malmoknál 109:39, a vasutaknál 90:13. Még az utóbbinál is feltűnően rosszabb az arány a budapesti székhelyű ipari részvénytársaságok esetén. Ami legmeglepőbb: a részvénytársasági téglagyárak teljesen kiestek virilistáink az igazgatóságban kifejeződő befolyása alól, és a Budapesten bejegyzett 35 egyéb ipari részvénytársaság közül virilistáink aránylag nagyobb számban már csak a Részvény Ser (9:9), az Északmagyarországi Egyesített Kőszénbánya és Iparvállalat (10:5), a Ganz (7:5), a Gschwindt (4:4), a Nagysurányi Cukorgyár (8:8),

a Nemzetközi Waggonkölcsönző (7:5) és a Pesti Könyvnyomda (5:3) igazgatóságában foglalnak el: összesen 50 helyből 39-et. Mindezek az arányok persze önmagukban nem sokat mondanak, de bizonyos tanulssággal mégis szolgálnak: mutatják azt, hogy 1888-ra a fenti kiválasztott részvénytársasági csoportokban a lehetséges kb. 440 igazgatósági tagságból mintegy 160, tehát jóval több mint $\frac{1}{3}$, a budapesti virilisták kezén van: ezen belül a bankok, takarékpénztárak, gőzmalmok és biztosítók 295 igazgatói állásából 119: közel 40%. De ezek az arányok jellegzetesen mutatják azt is, hogy virilistáink részvénytársasági vezető szerepe — megfelelően a struktúra stabilizálódásával párhuzamosan a gazdasági életben is bizonyos csomópontok kialakulásának — egészen világosan a bankok és takarékpénztárak, valamint a gőzmalmok és néhány korai alapítású egyéb ipari üzem körül sűrűsödik össze, — vagy ha úgy tetszik: ezekre korlátozódik. A sűrűsödést persze elősegíti az a körülmény is, hogy a hitelélet vállalkozásainak száma — ideértve a takarékpénztárakat is — 1873 válságában erősen lecsökken, míg több ipari részvénytársaság vonatkozásában bizonyos koncentráció következik be. Az utóbbinak következtében szorulnak ki virilistáink a téglagyárak és a vasutak irányításából.

A struktúra alapjait szolgáló intézmények ilyen összevonódása, csomósodása — együttjárva az igazgatóságok taglétszámának bizonyos csökkenésével — és emellett számos, régi, a 70-es években még vezető szerepet játszott virilista halála — 1888-ra tehát együttesen már elég jelentős, bár minőségileg a fő érdekeltégi területek megmaradása folytán nem döntő változást idéz elő a virilisták részvénytársasági kapcsolataiban. Olyan változást, melynek felmérése és reális értékeléséhez azonban a virilisták 15 év előtti részvénytársasági kapcsolataiig kell visszanyúlnunk.

1873 az akkori részvénytársaságok vezetőségében helyet foglaló virilistái közül mintegy 85 jön át 1888 virilistái közé; a már 1873-ban is valamely rt. vezetőségében helyet foglaló, de még nem virilista, csak 140—400 frt között adózó személyek közül pedig 45-en lesznek 1888-ra virilistákká. Azoknak száma, akik 1873-ban már benne voltak ugyan valamely rt. vezetőségében, de még 140 frt-ot sem adóztak, viszont 1888-ra már a virilisták közé kerülnek, 66. Összesen tehát mintegy 200 személy az, akinek 1888 virilistái közé jutásában valamilyen 1873. évi rt.-ben viselt igazgatósági vagy felügyelőbizottsági tagság, azaz az ezáltal reprezentálódó jelentősebb részvényvagyon kétségtelen szerepet játszott, — még akkor is, ha e részvénytársaságok esetleg nagyobb része 1873 forgatagában elsodródott is. Mivel az 1888-ban számbajöhető virilisták kezén lévő igazgatósági tagságok számát az előbb mintegy 150—160-ra tettük, könnyű átlátni, hogy az 1873. évi igazgatósági tagok 1888-ig virilistaként megmaradt 200 főnyi csoportjának nagy része 1888-ban már nem lehetett igazgató, s ezek számát csak még tovább csökkentette az új emberek 1888-ra történt nagyarányú benyomulása a virilisták sorai közé.

A struktúra mozgásának személyekre lebontott vizsgálata azonban mindenekelőtt azt mutatja, hogy az 1888-ban virilisek által betöltött 160 igazgatósági tagságból a bankok esetén 9, a takarékpénztáraknál 3, a malmoknál 5, a biztosítóknál és a vasutaknál 1—1, összesen tehát mindössze 19 kivétellel mindegyiket olyan személyek töltik be, akik már 1873-ban is helyet foglaltak valamely akkori rt. vezetőségében: a 160 helyből tehát 141 régi igazgatósági tagok birtokában maradt. Tovább vizsgálva kiderül azonban, hogy e 141 helyen összesen csupán 74 személy osztozik (közülük 4-et adathiány miatt nem tudunk megfelelően elhelyezni az új csoportosításban), ám míg 35 csak 1—1 helyet birtokol, a csoport másik felét alkotó 35 virilista viszont 104 részvénytársaság igazgatóságában foglal helyet. Összehasonlítva 1873 viszonyaival, 1888 így az igazgatósági tag-ságok virilistáink kezén való további összpontosulását jelenti: legalábbis a hitel-

élet és a gőzmalomipar területén, ezenkívül az ekkor Budapest székhellyel bejegyzett 33, összesen 39 millió forint befizetett alaptőkéjű egyéb ipari vállalatból az említett 7, összesen nem egészen 9 millió forint alaptőkével rendelkező vállalkozás esetén.

Mindebből világosan kiderül: 1873 valamely részvénytársasági igazgatósági tagsága, ill. az ebben kifejeződő vagyoni helyzet aránylag igen nagy stabilitást biztosít betöltője számára. (Virilistáink anyagi fennmaradásának útja az összeomló részvénytársaságok között külön részletes, a tőke önfenntartását igen jellemzően bemutatni képes vizsgálatot igényelne.) 1873-ban a virilisek között 197-en töltenek be vezető szerepet a város részvénytársaságaiban: ennek fele, 85 éri meg virilistaként 1888-at is és e 15 év után a város virilistái közé újonnan belépők soraiban 111 az olyan személy, aki 1873-ban, ha még nem is érte el a virilisták színvonalát, de már helyet foglalt valamely rt. vezetőségében: 1888 837 új virilistájának 13⁰/₀-a ez. E magas arány jellemzően mutatja, hogy 1873 virilistáinak részben még a régi polgári eredetű adózók által befolyásolt struktúrája alatt e vonatkozásban is hogyan alakult és indul útnak már egy új réteg: azok, akik már elég tőkeerősek ahhoz, hogy a város a konjunktúra hatására gombamódra alakuló részvénytársaságaiban a vezetést megszerezhessék, — ha vagyonukat ekkor még nem fektették is be az olyan típusú vagyonalapokba, melyek (elsősorban az egyént a városhoz különben is legtöbb szállal odakötni képes ingatlan) magasabb adókulcsaikkal alkalmasak arra, hogy az üzlet, vállalkozás még alacsonyabb adókulccsal mért, vagy a részvényvagyonnak az rt.-nél adóztatott, s így az adóalapban nem jelentkező jövedelmét a birtokosukat a virilizmus szintjéig emelő adóval terheljék meg. Szemben a többi foglalkozási főcsoportok 1888-ra már a virilisták közé feljutott, 1873-ban azonban még csak 140—400 frt között adózó tagjaival, a részvénytársaságok igazgatóságaiban már 1873-ban helyet foglaló, de még 400 frt alatt adózó személyek tényleges vagyona ekkor nyilvánvalóan elérte már a virilisták szintjét. Jellemző, hogy e réteg e 15 év során valamilyen formában már vagy szükségét érzi, hogy ilyen, őt már a virilizmushoz közelebb vivő vagyoni alapokra is szert tegyen, vagy, ha nem is saját ilyen irányú tudatos kezdeményezéséből, de szükségképpen szert is tesz ilyenre mint a polgári vagyon egy úgy látszik nélkülözhetetlen velejárójára, — s méginkább jellemző, hogy ennek birtokában egy részük már szükségesnek érzi, hogy magát a választók jegyzékére is felvétesse. Ha a tényleges összefüggés kialakulásának menete még további, részletesebben vizsgálendő probléma is, úgy véljük, a kapitalizálódás folyamatának és a főváros fejlődésének bizonyos szükségszerű kapcsolatára ez a körülmény elég jól felhívja a figyelmet: ahhoz, hogy valaki Magyarország kapitalizmusában vezető szerepet játszhasson, legalábbis bizonyos esetekben, ill. e kapitalizmus bizonyos szektoraiban, már kezdenek hozzátartozni a szükségképpen a sajátlagosan budapesti vagyonalapban is tükröződő elemek: egy fővárosi palota vagy nagyobbfajta, részben bérvilla, a reprezentáció kedvéért, — vagy fővárosi ingatlanok: bérházak vagy telkek a vállalkozás tartaléktőkéjének is gyümölcösöző s a hitelképességet is növelő elhelyezésére. S amit jól igazol az a körülmény is, hogy egyrészt 1888 rt.-igazgatósági tagjai között olyan személyt, aki 1873-ban megszerzett virilista pozícióját 1888-ra elvesztette vagy elhagyta volna, csak alig találtunk (összesen 3-at), másrészt 1888 a vizsgált szektorokban még nem budapesti virilista igazgatósági tagjainak legnagyobb része — amennyiben e szinten huzamosabb ideig képes megmaradni (és legalábbis bizonyos típusú részvénytársaságok esetén) — a századfordulóra végül is szinte törvényszerűen feltűnik a budapesti virilisták között.

11. E fő tendencián belül vizsgáljuk meg 1888 rt.igazgatósági tagjainak (ilyen módon már csupán 74 személynek) egyrészt foglalkozási főcsoportok sze-

Budapest legnagyobb adófizető rt. igazgatósági tagjainak megoszlása
foglalkozási főcsoportok, ezen belül vagyoni helyzetük előzményei
és adójuk összegének nagysága szerint, 1888.

(A: 1873-ban is virilista; B: 1873-ban 140—400 frt között adózik; C: csak 1888-ban virilista)*

Foglalkozási főcsoport	300—599 frt adóval			600—999 frt adóval			1000—2999 frt adóval			2000 frt feletti adóval		Összesen		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	C	A	B	C
Háztulajdon-járadék		1+1	1+1		0+1		1+2	0+1		2+2		3+4	1+3	1+1
Kézműipar				0+1								0+1	—	—
Gyáripar	0+1		0+1	0+2		0+1	1+0		1+1	1+0	1+0	2+3	—	2+3
Építőipar												—	—	—
Terménykereskedő	0+2	1+0		2+4	1+0	1+1	2+1	1+0		1+0		5+7	3+0	1+1
Textil-, kézmű-kereskedő									1+0			—	—	1+0
Kereskedelem ált.		0+1	1+1	1+0	1+1			1+0				1+0	2+2	1+1
Vendéglátóipar												—	—	—
Szállítás												—	—	—
Hitel				0+2		0+1	1+0	1+0	2+1	1+0	1+0	2+2	1+0	3+2
Értelmiség (szabadfogl.)						0+1	2+1	0+1	2+0			2+1	0+1	2+1
Hivatalnok			0+1						1+0	0+1		0+1	—	1+1
Egyéb									1+0			—	—	1+0
Összesen	0+3	2+2	2+4	3+9	2+2	1+4	7+4	3+2	8+2	5+3	2+0	15+19	7+6	13+10

* A + jel előtt álló szám a csoport azon tagjainak számát jelöli, akik egynél több rt. igazgatóságának tagjai.

rinti összetételét (egy-egy főcsoporton belül a virilista adóösszeg csupán egészen nagyvonalú bontásában), másrészt e csoportok megoszlását tagjaik 1873. évi helyzete szerint (6. sz. táblázat).

A táblázat világosan mutatja, hogy az igazgatósági tagságok 1888-ra már nemcsak az illető rt.-k, hanem a tagsághoz hozzásegítő vagyon profilját illetőleg is csomópontok köré tömörültek. Olyan csomópontok köré, melyeknek legkiterjedtebb magva végül is egyrészt a terménykereskedelem, másrészt a hitel. Mert a háztulajdonosok jelentős része is vagy nyugalomba vonult terménykereskedő, vagy (esetleg többszörös) bankigazgató: az „egyéb kereskedők” egy része pedig egykori terménykereskedőből kinőtt nagykereskedő. Ugyanígy jelentkeznek a hitel kapcsolatai a gyárak esetén: a gyáriparinak jelzett vagyonalapú virilisták egy része valamely bank igazgatóságában is helyet foglal, és fordítva: bankigazgató viriliseket találunk gyárak és vasutak igazgatóságában. Az értelmiségi virilisek jórészükből bankokkal kapcsolatban álló ügyvédek. A képlet e vonatkozásában egészen világos, és megfelel a fővárosi fejlődés sajátos útjának: az elsősorban a nyersterményekkel való kereskedelem felhalmozott tőkéje bankba és háztulajdonba áramlik, majd magához vonzza az értelmiség bizonyos rétegeit, és felhasználva szakszerű ismereteiket a vagyonosodásra is alkalmat biztosít számukra. Iparba e tőke közvetlenül eddig és ekkor még kevésbé megy át, leszámítva a már korábbi alapítású malomipart és általában a nyersterményt feldolgozó vállalatokat: a sör- és szeszipart és a Hatvaniak, Kohnerek és Brüllök összefogásával meginduló cukoripart. Másik oldalról a táblázat jól mutatja azt is, hogy az 1000 frt-on alul és felül adózók aránya 1888-ban is lényegében ugyanaz, mint 1873-ban volt: az rt. vezetők két rétege tehát továbbra is elkülönül. Azok, akik már magasabb adóra kötelezett adóalapok birtokába kerültek, alkotják az egyik csoportot, a másikat azok, akiknek illetően adóalapjuk még alacsony: tőkéjüket, úgy látszik, még inkább forgatják, és nem vállalkoznak nagyobb szabású befektetésekre. Jellemző, hogy az 1873-ban is már virilisták esetén a túlsúly határozottan 1000 frt-on felül van, a másik két csoportban még inkább egyensúlyt észlelünk. Ennél sokkal jellemzőbb viszont, hogy azoknak száma, akik egynél több rt.-ben igazgatók, 1000 frt alatt csak 10, azon felül viszont 25; s még inkább az, hogy az előző 1888-ban virilisz igazgatók között milyen magas a több igazgatósági tagságot összehalmozók aránya.

Az összesen 74 személy ilyen erős tagozódása nem nyújt lehetőséget a fentieknél messzebbmenő megállapításokra: bizonyos tendenciát azonban, úgy véljük, mindenesetre már ebből is megállapíthatunk. Egyrészt a kereskedelmi, elsősorban terménykereskedő-tőke további folyamatos bank és háztulajdon felé fordulását, — egy elsősorban már 1873 virilistáiból kialakuló stabil, magas adójú csoportnak e területen is megfigyelhető kialakulását, — végül a tendenciát, hogy a virilisek közé újonnan belépők nagyobb súlyt tudnak szerezni maguknak, mint a 73-ban a virilizmus határa alatt adózó, de mégis már jelenlevő rétegek. Ami talán arra enged következtetni, hogy az rt.-igazgatóság mellett vitt — bármilyen alacsony adóban is kifejeződő — saját egyéni vállalkozás, vagy a tőkének immár korán ingatlanba fektetése, fékezi is az rt. vonalán kibontakoztatható tevékenységet.

Különben nem érdektelen rámutatni arra sem, hogy 1873 gazdasági válsága nyomán hogyan csökkent le 1888-ra az igazgatósági helyek száma: a csökkenés feltűnő, még akkor is, ha az 1873-ban betöltött felügyelőbizottsági és váltóbírálo-bizottsági pozíciókat nem számítjuk is. Az a 40 virilista ui. (ideszámítva most már az előző táblázatban adóösszegük ismeretlen volta folytán, be nem oszthatókat is), aki 1888-ban kettőnél több igazgatósági tagságot viselt, 1873-ban

ill. 1888-ban az alábbi számú vállalkozásban volt igazgató (a 6. sz. tábla bon-tásában).

	1873-ban	1888-ban	Személyek száma
A	71	34	19
B	18	19	9
C	18	21	12

Ami világosan mutatja egyrészt, hogy 1873 virilitáit milyen érzékenyen érintette 1873 válsága, másrészt, hogy a válság elsősorban a kisebb ipari és gyengébb hitelügyi részvénytársaságokat sújtotta (akik nem voltak képesek fennmaradni): és velük együtt természetesen elsősorban a kis részvényeseket, a hazai polgárosodásnak azokat a rétegeit, kiknek számára éppen ezek a szerényebb részvénytársaságok jelentették volna az utat és lehetőséget a kispolgári létezés magasabb kategóriába való feljutáshoz. Mert ha 1888-ra 1873 több nagy részvényese el is tűnik a virilisták jegyzékéről, személyükben vagy utódaikban (ami egyértelműen ellenőrizhető), vagy időközbeni elhalálozásuk esetén örökösöknek vagyonában (ami már csak külön kutatással elemezhető ki) többnyire mégis visszatérnek virilistáink közé: de a részvényes vállalkozásaikba belebukott kisemberek kihullása a polgárosodás kapuja előtt sorakozók soraiból vagy végleg elzárja előlük a felemelkedés útját, vagy legalábbis olyan méretekben veti vissza őket ezen az úton, hogy késésüket behozni többé soha nem lesznek képesek: mindkét esetben súlyos, és évtizedek múlva is visszaütő teherként a hazai társadalom fejlődésének.

E fejtegetéseink befejezéséül vizsgáljuk meg e folyamatot néhány legjellegzetesebb képviselőjének életútján.

Ha először 1873-nak azon, akkor a részvénytársaságokban vezető virilistáit nézzük végig, akik 1888-ban már nem játszanak szerepet a részvénytársaságokban, sőt többnyire a virilista jegyzékről is hiányzanak, már a felsorolás is sokat elárul. A termény- és gabonakereskedők közül Altstätter, Hoffmann Frigyes, Kunig József, Merle Márkus, Rechnitz Henrik, Tafler Kálmán, Wiener Lipót és Herzfelder esik ki az rt.-igazgatók és a virilisták közül egyaránt. Rechnitz és Tafler azonban a század végére már ismét visszatér és a valóságban nem gyengülnek az 1888-ban látszólag gyengülő, a vizsgált területen kevesebb igazgatóságot betöltő Ullmannok és Holitscherek pozíciói sem; a többiek esetén eltűnésüket haláluk is magyarázza. De kiesnek a részvénytársaságok vezetéséből a Tömörökyek — bár az ő vagyoni helyzetük is érintetlen marad; Vidacs és Vecsey elhaláloznak: utóbbinak vagyona utódei házbérvédelmében él majd tovább. 1873 a legtöbb igazgatósági tagságot betöltő, már ott ismertebb többi virilistája azonban továbbra is megőrzi pozícióit — legfeljebb a vállalatok változtak részben vagy egészben. Kohner Zsigmond 1888-ban az Iparbanknak, és Kohner Károly-lal és Ágostonnal együtt a Brüllökkel és Hatvaniakkal közösen alapított Nagysurányi Cukorgyárnak igazgatója; Flesch Mór (3158 frt-tal már magánzó), a Hitelbank és a Gschwindt-gyár; Nagel Hermann (804 frt, háztulajdonos) az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár, Strasser Alajos (továbbra is terménykereskedő; a cégébe bevont négy másik Strasserral együtt közel 25 000 frt-tal adózik), a Pannonia Gőzmalom (Strasser Zsigmond pedig a Concordia-malom) igazgatója; Basch Fülöp (már magánzó és földbirtokos, 1474 frt) az Első Budapesti Gőzmalom; Gold Zsigmond (terménykereskedő, 500 frt) a Pannonia Gőzmalom Rt. igazgatósági tagja. Jálics Ferenc helyett immár borkereskedését átvevő és összesen 6000 frt-tal adózó fiai az Első Budapesti Gőzmalom, a Nyugati Vasút, az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékok és a Nemzetközi Waggonkölcsönző igazgatói. Fuchs Rudolfot (3170 frt, magánzó) a Jel-zálog Hitelbank, a Hengermalom és az Első Magyar Általános Biztosító Társaság — 1873-ban még nem virilista s most is csak 347 frt-tal adózó öccsét, Gusztávot pedig ugyancsak a Hengermalom, de emellett a Nyugati Vasút igazgatóságában látjuk viszont. Az Ullmannok közül Károly 675 frt adóját csak mint a Pannonia biztosító, M. G. (Mór Gyula?) kereskedő viszont mint a Lujza Malom és a Pesti Könyvnyomda Társaság igazgatója fizeti; — a család nevét Sztányira változtató, háztulajdonos ágából pedig Izidor 4538 frt adóval immár magánzóként a MOKTÁR igazgatósági

tagja. És mint egy másik, ugyancsak még a reformkorban a terménykereskedelemből elindult család 1873-ban is már többszörös rt.-igazgató tagját a Pesti Hazai igazgatóságában Kunewalder Lipótot látjuk viszont. Herzl Tivadar, a Herzog M. L. terménykereskedő cég egyik jegyzője már 1873-ban is sokszoros rt.-igazgató, bár még nem virilista: 1888-ban 3998 frt adójával már virilistaként a Budapesti Váltóüzlet Rt. és a MOKTÁR igazgatóságának tagja. Változatlanul rendkívül kiterjedtek a hatvani Deutsch család részvénytársasági kapcsolatai: Sándor, Bernát és József (1888-ban is összesen közel 9000 frt adóval és sokféle, ám egyformán jövedelmet hajtó címen — így Bernát 6915 frt adóval földbirtokosként — virilisek) közül az első az Iparbanknak és a Leszámitoló Banknak, valamint az Első Magyar Általános Biztosítónak, Bernát ugyancsak a Leszámitoló Banknak s emellett a Kassa—Oderbergi Vasútnak igazgatósági tagja, — s emellett természetesen mindhárman tagjai a nagyrészen éppen általuk alapított, már említett Nagysurányi Cukorgyár Rt. igazgatóságának is. Heller Gábor 1873-ban testvérével együtt a Heller és Helsinger terménykereskedő céget jegyezte 1838 frt adóval: most a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének, az Országos Banknak, a Magyar—Francia Biztosítónak, és az Északmagyarországi Egyesített Kőszénbánya- és Iparvállalat Rt.-nak igazgatóságában foglal helyet: jellemzően csupa a válság után alapított vagy fellendült vállalkozásban. Brüll Miksa a terménykereskedő Brüll Hermann (1888-ra különben már vasműigazgató) családjából és cégéből származik. 1873-ban bár még nem virilista, de már 5 rt. igazgatóságában tag s ugyanennyi pozíciót tölt be 1888 részvénytársaságaiban is: a Pesti Hazai és a Hengermalom alelnöke, a Hitelbank malmainak vezérigazgatója, a Részvény Sör elnöke és a Ganz igazgatósági tagja, — személyében azonban (a felsoroltak közül egyedüli kivételként) most sem virilista, — nyilván nem is vételve fel magát a választók névjegyzékére.

A fent felsorolt régi terménykereskedők mellett a kézműüaru-kereskedők közül egyedül Neuweit Armin őrizte meg továbbra is igazgatósági pozícióit: az Iparbank mellett a Magyar—Francia Biztosító és a Részvény Sör igazgatóságában. Ismét felbukkan Kochmeister Frigyes neve immár báróként és főrendként: a Hengermalom elnöke, a Foncière Biztosító alelnöke s a Hitelbank igazgatója. — A gyárosok közül Gschwindt Mihály neve tér vissza a Concordia Gőzmalom és a Részvény Sör igazgatóságában; a Gschwindt-gyárban fiának, Györgynek nevével találkozunk. 1873 magánbankárai közül Wahrmann Mór pályafutása bontakozik ki a 15 év alatt: most is képviselő és adója 3301 frt: tagja a Leszámitoló Bank, a Jelzáloghitel Bank, a Részvény Sör és a Ganz igazgatóságának, elnöke a Pannonia gőzmalomnak, amellel öccse, Sándor a Magyar Általános Takarékpénztárnak és a Lujza Malomnak igazgatója. — 1873-ban ugyancsak magánbankár, de emellett részben még vászonkereskedő, a virilista határt azonban adójával még nem éri el Aebly Adolf, — mint láttuk — már 1848 előtt jelentős pesti kereskedőcsalád leszármazottja — már négy rt. igazgatósági tagja. 1888-ra a vászonkereskedéssel úgy látszik már felhagy: neve a Leszámitoló Bank, az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár, a Foncière Biztosító és a Kassa—Oderbergi Vasút igazgatósági tagjaié között szerepel, s adója is 1000 frt fölé emelkedik.

S itt kell megemlítenünk 1873 két, részvénytársasági kapcsolataink kiterjedtsége folytán már akkor kiemelt, jellegzetes alakját: az adója nevét Nászlai változtatás és 1889-ben majd rákosi előnevű nemességgel is feldíszesített Nasztl Mórt: 1873. évi 297 frt adója 2800-ra nő fel, ő maga elsősorban háztulajdonosként adózik, — s emellett az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékek és a Gschwindt igazgatósági tagja; — és Rósa Lajost, immár frt adóval valódi virilistát, a Kereskedelmi Bank és az Első Budapesti Gőzmalom elnökét, a Nemzetközi Waggonkölcsönző alelnökét.

A fentiekben 1873 virilista többszörös rt.-igazgatói közül az 1888-ra is virilisként átjutottakat mutattuk be (közülük is elsősorban a terménykereskedőket) 15 év utáni pozícióikban: őket vagy a cégük kontinuitását 1888-ban képviselő személyeket, összesen 30 személyt. A csoport jól mutatja egyrészt éppen e már 1873-ban is kiemelkedő helyzetű réteg stabilitását, másrészt azt, hogy nemcsak ők maguk, de korábbi helyzetük is stabil maradt: csak e 30 személy több mint 60 igazgatósági pozíciót tölt be.

A főváros egyes virilistáinak rt.-kapcsolatait ilyen módon bemutatva, a virilisták útjának kapcsán az előzőekben elmondottakat két további tanulsággal egészíthetjük ki. Egyrészt: vizsgálatunk szerint a bank és a takarékpénztár, valamint a malomügy e 15 év után is változatlanul megmaradt a fővárosi virilisták erős befolyása alatt, s ha a cégek esetleg változtak is, a vezetésükben

lehetséges személyek köre viszonylag állandó maradt. Másrészt, és ebből következőleg: ezen a területen maradván meg viszonylag legstabilabban 1873 fővárosi vagyoni vezető rétege, itt látjuk egyik csomópontját annak a rétegnek, melyet mint a főváros virilizmusának legstabilabb és ugyanakkor vagyoniilag is élenjáró rétegét, a fentiekben körülhatárolni igyekeztünk.

12. Hogy ezek után kit tekintünk még e rétegbe tartozónak, azt a következőkben azoknak a személyeknek összeállításával mutatjuk be, akik ha a budapesti községi választásokon a virilizmus nem a már említett bizonyos lazításokkal érvényesült volna, egyszerűen adóösszegük nagysága alapján juthattak volna be a törvényhatósági bizottságba: Budapest 200 legnagyobb adófizetőjéről van szó.

Alábbi táblázatunk (folytatva és részletesebben kibontva a 3. tábla egy rovatát) megmutatja, hogy e csoport egy, valahol az 1500 és 1750 frt között adózók kategóriájában megvonható határnál nagyobb összegű adó fizetőit foglalja magában; egyszerűség kedvéért: az 1500 frt-on felül adózó 212 személyt.

Foglalkozási csoport szerinti megoszlásuk könnyen rekonstruálható, és ha ezt kiegészítjük annak feltüntetésével, hogy közülük ki a régi polgár, ill. 1873-ban is már virilis, ill. akkor még csak 140—400 frt között adózó — és ki az, aki csak 1888-ban jut be a virilisták jegyzékére, a következő oldalon lévő táblázatot kapjuk (7. sz. táblázat).

A táblázat minden bővebb kommentár nélkül önmagáért beszél: ha nem is elsősorban a struktúra mennyiségi arányaiban, tehát abban, hogy a leghatékonyabb, a legmagasabb összegű adóalapot biztosító vagyoneképző tényezőnek a szabad értelmiségi pályákat mutatja: (ezt ui. csak azzal a kiegészítéssel fogadhatjuk el, hogy a részvényvagyon nem a részvényesnél adózott). Még azt sem vehetjük a valóságos viszonyok hű tükröződésének — bár a valósághoz már sokkal közelebb áll — amit egy-egy foglalkozási főcsoporton belül a vagyoni élcsoporthoz az élcsoporthoz való arányáról mond: kiderül, hogy az élcsoporthoz átlagos arányán (18⁰/₁₀₀) felül a gyáriparban, a vaskereskedelemben és a szabadfoglalkozású értelmiségiek között van képviselve; a háztulajdonosok és magánzók, az építőipari virilisták, az általános kereskedők csoportjában és a bankigazgatók között aránya normális; az összes többi területen erős az olyan irányú polarizáció, mely a legvagyonosabbak körét csak aránytalanul kevés számú személyre szűkíti. E képet az adóalap megállapításánál már említett sajátos helyzetével ugyancsak a részvényvagyon torzíthatja: lévén, hogy valószínűleg nem egyenletesen oszlik meg az egyes adókatégoriák között: jelentősége ágazatonként is változva lehet nagyobb az alacsonyabb, ill. a magasabb adókatégoriákban, olyan tényezőként, melynek hatását már igen nehéz meghatározni.

Ami azonban egyértelműen világos és pontos képet ad: az az élcsoporthoz egyes adókatégoriáinak, ill. foglalkozási főcsoportjainak stabilitása az elmúlt 15 év alatt. A táblázat egyértelműen azt mutatja (amit részletekben már az előzők során is több ponton észlelhettünk), hogy az élcsoporthoz jutás és a stabilitás között határozott összefüggés áll fenn. Az élcsoporthoz 127 tagjának esetében az előzmények legalább 1873 virilizmusáig nyúlnak vissza, ezen belül pedig 45 esetben 1848 elé is, — mégpedig minél magasabb adókatégoriáról van szó, annál nagyobb arányban. Az, hogy az élcsoporthoz utánpótlása nem az 1873-ban már ismert, de még alacsony, a virilizmus határa alatti adójú elemekből tevődik össze, hanem inkább a teljesen újakból, — valamint a két réteg elhelyezkedése az egyes adókatégoriákban — ismét jól mutatja, hogy az alacsony adóalappal az emelkedés csak bizonyos határig lehetséges; az igazi vagyonosodás inkább az alacsony adóalappal már együttjáró bizonyos korlátoktól (a kisebb tőke túlkorai befektetésétől és így tulajdonosának viszonylag kisebb mobilitásától)

7. táblázat

Budapest 212 legnagyobb adófizetőjének megoszlása foglalkozási főcsoportok, ezen belül vagyoni helyzetük előzményei és adójuk összegének nagysága szerint

(A: régi polgár, 1873-ban is virilis; B: régi polgár, csak 1888-ban virilis;

C: 1873-ban is virilis; D: 1873-ban 140—400 frt között adózik; E: csak 1888-ban virilis)

	1500—2000 frt					2000—4000 frt					4000—6000 frt					6000 frt felett					Összesen
	A	B	C	D	E	A	B	C	D	E	A	B	C	D	E	A	B	C	D	E	
Földbirtok	1												1					2			4
Háztulajdonos	5		2			3		10	1	4	3		2		1		3				34
Magánzó	1				1	4		1		1											8
Kézműiparos	1				2	1		2		1											7
Malomipar	—									2					1						3
Szeszipar	1							1		2								1			7
Bőripar	—												3								3
Vasipar	—		1	2						1											4
Kocsigyártás	—					2					1										3
Nyomdaipar	—								1						1						2
Egyéb gyáripar	—							1		2											3
Építőipar	—		2	1	1		1	2	1				1								9
Terménykereskedő	2		4		1	2		5	1	1											16
Textil- és kézmű	—		4					1	1						1					1	8
Vaskereskedő	2					2	1			1											6
Fűszerkereskedő	—		1			1		1												1	4
Kereskedelem ált.	—		3		2			2		1					1					1	10
Vendéglátóipar	—				1	2					1										4
Fuvaros	1							1													2
Bank, rt. igazgató	1		1		1			2		1					1						7
Közjegyző	1																				1
Ügyvéd			1	1	6			6	4	8	1		2		2					1	32
Orvos			1		4			2	1	1			1							1	11
Gyógyszerész					1													1			2
Egyetemi tanár					2																2
Egyéb értelmiség			1		1																2
Sajtó			2		1													1		1	5
Bíró									1						1					1	3
Közhivatalnok	1					1		2		1	2										7
Vállalkozó és egyéb					1					2											3
Összesen	17	—	23	4	25	18	2	39	11	29	8	—	12	—	7	2	—	8	—	7	212

szabadabb, feltehetőleg így vállalkozóbb réteg számára nyílik meg. Ennek a megállapításnak élet csak az a körülmény tompítja némileg, hogy az élcsoportban előzmény nélküli tagok fele a szabadfoglalkozású értelmiségi és alkalmazotti kategóriákban helyezkedik el: olyan területeken tehát, ahol a dolog természetéből kifolyólag jóval kevesebb szerepe van az öröklött vagyonalapnak. De ugyanakkor figyelembe kell vennünk azt is, hogy az élcsoportba éppen e területekről bejutottak magas száma mégsem lehet véletlen: elsősorban az ügyvédek ilyen előretörése mögött a gazdasági élettel már szorosan összefonódó (egyres vezetőivel már akár családi kapcsolatokba is kerülő), e pályára különösen jellemző típus kezdeteit is gyaníthatjuk. Együttesen (s most már ismét a táblázat egészére vonatkoztatva): olyan tanulságok ezek, melyek akkor lesznek különösen jelentősekké, ha visszatekintünk a főváros virilizmusának XX. sz.-i útját vizsgáló korábbi tanulmányunkra, melyben vizsgálatunkat elsősorban erre az élcsoportra korlátoztuk.

13. Azonban a főváros virilizmusában 1873—1888 között végbement változásokról adott rövid összefoglaló végeredményben arra is alkalmas talán, hogy érzékeltesse azt, amit tanulmányunk előző részeiben is jeleztünk: ez a változás nem önmagában álló jelenség, és éppen Budapest országos jelentőségénél és ennél fogva az egész ország viszonyainak kifejezésére alkalmas voltánál fogva a magyar kapitalizmus gazdasági, társadalmi, politikai struktúrája egészének bizonyos változását is alkalmas érzékelteni: azt a különbséget, melyet a dualizmus 1873 és 1888 között egymást váltó két nemzedékében látunk megtestesítve. A főváros virilizmusának a fentiekben bemutatott változása valóban ennek a tágabb, általánosabb, a struktúra pusztán mennyiségi elemzésén túl is érzékelhető, változásnak jeleit is mutatja — ha a fővárosi társadalmi-gazdasági bázis Magyarországon mindennél erősebben polgárosult voltánál fogva az általánoshoz képest persze némi változásokkal is.

Az *első* fő tendencia azonban így is világos: alapvetően a város *régi polgárságának kiszorulása* ez a gazdasági — és ezzel együtt a politikai — vezető pozíciókból. E régi polgárságból ilyen pozíciókat megőrizni már csak azok képesek, akik idejekorán képesek voltak az alkalmat megragadva beszállani a kibontakozó új fejlődés nagy vállalkozásaiba. Ez azonban már csak kevés területen lehetséges, lévén, hogy a kibontakozó kapitalizmus — eltekintve néhány, már a feudalizmus korában nagyranőtt és versenyképessé megerősödött kereskedelmi ágazattól — már nem azokon a pályákon indult hódító útjára, melyeken a régi városi polgár lett naggyá, s melyeken elért vezető szerepe hagyományos, városon belüli pozícióit biztosította. A már említett néhány kereskedelmi ágazaton kívül még a háztulajdon lesz képes aránylag sokáig biztosítani e réteg helyét a virilistajegyzékeken, — de már ott is egyre kevésbé a Belváros csökkenő értékű régi házaival, hanem először inkább a Lipótváros aránylag új bérpalotáival, majd 1888-ra és méginkább a századfordulóra azokkal a házakkal, melyek az újonnan szabályozott város nemrég kijelölt majdani büszke főútvonalain ekkor már építés alatt állnak. Roppant adókedvezményekkel támogatva, melyek részint okai is annak, hogy számos, 1873-ban még előkelő helyen szereplő virilista neve most hiányzik jegyzékünkéről. Ezek vagyona frissen épült, ekkor még adómentes, vagy éppen építés alatt álló bérházakba befektetve, majd a XX. sz. elejére fogja visszahozni a tulajdonos nevét, ám ekkorra már olyan adókkal, melyek az eddig magát a virilisek jegyzékén még valahogy fenntartó régi polgárt végleg kiszorítják onnan. Ami persze nem jelenti tönkremenetelét, csupán azt, hogy lemarad a versenyben: egyre hátrább kerülve a virilisek jegyzékén, végül kihullva róla régi házával, mely most felújításra szorulna és modernizálásra, — mely azonban még így is egyre többet veszít értékéből a most felépülő új palotasorok mellett.

Ez a folyamat egyben meg is adja a dualizmus fővárosi második nemzedékének (a virilizmus struktúrájában ugyancsak érvényesülő) *második* ismervét: bizonyos *szakszerűség* jelentkezését a gazdasági élet egyre nagyobbra nőtt, már különleges szakértelmet és más foglalkozástól való függetlenséget igénylő területein. Az *iparban* megjelennek a vasgyárak műszakilag szakértő és ezáltal maguknak virilista pozíciókat elérni képes igazgatói: a gépgyártásban Mechwart, vagy Zimmermann, a malomiparban Rieger, vagy Popper, a szeszgyártásban Adler Károly, a söriparban Natter Ferenc. A mezőgazdasági gépgyártás, akár szervizmunkákról, akár külföldi cégek vezérképviseléről van szó, ugyancsak egyre inkább mérnököket igényel, — mint ahogy mérnököket kíván a vasúthálózat üzemeltetése is. A műszaki szakértelem ezekben az években, kivált az ipar és a közlekedés a tőkés fejlődés nyomán újonnan kibontakozó ágazataiban egyre nagyobb és ekkor még igen jól megfizetett értékévé válik. Virilistajegyzékünkön végigtekintve, a különböző szakterületekről összegyűjthető műszaki szakemberek magas száma jól bizonyítja ezt.

S a szakszerűsége irányuló tendencia érvényesülését kell látnunk mindenelőtt a *hiteléletben*, ahol e generációra lassan — de talán legfeltűnőbbben — véget ér a terménykereskedő bankárok és a magánbankárok kora és szerepe a virilisták között. A nagy, jórészt külföldi tőkével induló és végig erős külföldi befolyás alatt álló banki érdekeltségek elsősorban a rátermettség alapján kezdik kiemelni embereiket a cégek vezetésére: a Beck testvéreket vagy Lánczy Leót, — de így jelenik meg minden előzmény nélkül pl. Bun, Steiger vagy Gröttschel, a biztosítási szakmában Ormódi vagy Lévai, a földterhementesítésben Lukács. A kibontakozó és hatalmasra növekvő, bonyolódó gazdasági élet kulcspozíciói már teljes és szakértő embert kívánnak: egyúttal persze biztosítva is neki annak lehetőségét, hogy ennek a gazdasági életnek mihamarább maga is önálló (bár már mindig az őt felszínen tartó vállalkozás érdekeit képviselő) tényezőjévé válhasson.

S a gazdasági élet rohamos fejlődése lendíti fel a maga teljes bonyolultságában kibontakozó tőkés *jogi felépítmény szakértőinek* helyzetét, vagyoni viszonyait. A tőke egyre jobban igényli az ügyvédet, aki képes megteremteni a tőke működésének zavartalan előfeltételeit a társadalomban, — kivált olyan társadalomban, melyben ekkor a társadalom működését szabályozó elvek még oly nagy mértékben a feudalizmusban gyökereznek. Az ugyancsak a tőkés fejlődéssel kibontakozó városi életforma teremti meg az egyre növekvő igényt, az orvosra is. Mindez — mint láttuk — jelentősen befolyásolja virilistáink struktúrájának nemcsak arányait, hanem e struktúra belső társadalmi tartalmát is: biztosítva az új, valóban polgári, ám jórészt már a város saját polgári múltjától idegen elemek behatolását a város vezető rétegébe.

És így válik megfigyelhetővé most már más oldalról is végül a második nemzedék *harmadik* jellemző vonása: *szilárd vezető réteg, élcsoport kezdődő kialakulása* a városra legjellemzőbb foglalkozási csoportok vezető, jórészt már 1873-ban is virilista, vagy őket családirag vagy vagyonilag folytató tagjaiból: személyekből, akik e 15 év alatt (nemegyszer már régebbi kezdetekre is támaszkodva) ügyesen alkalmazkodva a városfejlődés nyomán kínálkozó lehetőségekhez, jelentős vagyonra tettek szert, és ennek nyomán jelentős pozíciókat és jelentős kapcsolatokat szereztek maguknak, részint az egész ország gazdasági életének, részint magának a fővárosnak irányításában, — s melyeknek most már örökletessé tételére is megteszik a lépéseket. Nemcsak anyagilag, de az ennek megfelelő társadalmi pozíciók kifejezésében: a 80-as évek közepétől kezdve nemesség, majd a századfordulótól már a bárói rang megszerzésével is. És azáltal is, hogy körüket maguk között egyre szorosabbra zárják: egyre szorosabb, bonyolultabb házastársi és üzlettársi kötelékek, és ezeket kifejező

és stabilizáló vagyonközösségek kapcsolják össze őket és vagyonaikat, és kezdik meg ennek az így immár többé-kevésbé összefüggővé vált vagyonkomplexusnak (a második nemzedék e legjellegzetesebb, a korábbi periódus még egymástól függetlenül is tevékenykedni képes tőkéseit egyre jobban korlátozó ismertetőjelének) alapján, az ennek természetes személyi felépítményeképpen is tekinthető tulajdonosokból, ennek az egységes burzsoá uralkodó rétegnek kialakítását. Ha az 1850 és 1888 közötti, két időmetszetben vizsgált fejlődés során, e réteg kialakulásának mintegy előtörténeteként, a reformkor széles területen, még korlátozás, verseny nélkül tevékenykedő tőkéseiből létrejött struktúra a tőkés fejlődéssel együtt kibontakozó és erősödő verseny törvényszerűségei által egyre szorosabb együttműködésre kényszerített csoporttá alakul — úgy ettől kezdve — megfelelően annak, hogy a hazai gazdasági életben már megjelennek a monopolkapitalizmusra jellemző egyes ismertetőjelek — Budapest a virilizmus által meghatározott gazdasági vezető rétege is kezd egyre inkább összeszűkülni, megmerevedni, zárttá válni, — miközben a virilizmus jogcíméül szolgáló adóalapjainak határait is lassan, de egyre növekvő adóösszegek jelzik. Olyan vizsgálat ez, — a dualizmus harmadik nemzedékének vizsgálata, — melynek itt, 1888 elemzése után még csak egyes problémáit tudjuk felvetni, — melyeknek megoldása azonban már új — s részben új típusú és módszerű — kutatásokat is fog igényelni.

DIE HÖCHSTBESTEUERTEN VON BUDAPEST IM JAHRE
1888

(*Beiträge zur sozialgeschichte Budapest
zur Zeit des Dualismus III.*)

An eine seiner früheren Studien anschließend (Die Höchstbesteuerten von Budapest im Jahre 1873, Budapest 1970. Studien aus der Vergangenheit Budapests, Bd. 18, S. 249—308) untersuchte der Verfasser die Liste der 1179 Höchstbesteuerten von Budapest des Jahres 1888. Dieses Namensregister mit einem ebensolchen aus dem Jahre 1873 vergleichend, versucht der Verfasser mit Hilfe einer Analyse der Veränderungen festzustellen, wie die Gruppe der Höchstbesteuerten der Hauptstadt in den fünfzehn Jahren von dem in den siebziger Jahren kulminierenden Aufschwung des Wirtschaftslebens und der großen, unerwarteten Wirtschaftskrise des Jahres 1873 bis zu dem darauf folgenden Wiederaufleben des heimischen Wirtschaftslebens beeinflußt wurde. Diese Periode war schließlich äußerst ungünstig und lange Zeit durch Stagnation und vorsichtige Zurückhaltung des Kapitals gekennzeichnet. Welchen Einfluß übten letzten Endes diese anderthalb Jahrzehnte auf jenen Gebieten des Wirtschaftslebens aus, welche die bestimmende Basis der Vermögens- und Einkommensverhältnisse der größten Steuerzahler waren und welche Veränderungen und innere Verlagerungen hatte all dies in der Struktur der Gruppe zur Folge?

Die erste Tabelle vergleicht die während der fünfzehn Jahre eingetretenen Veränderungen in der Anzahl der einzelnen Berufshauptgruppen und in den nach Größe der Steuersumme zusammengestellten Kategorien. Der Vergleich zeigt einerseits die starke Abnahme der Zahl der Hausbesitzer unter den größten Steuerzahlern, andererseits eine bedeutende Zunahme der Intellektuellen. Auch innerhalb der Berufshauptgruppen, die ihre Proportionen bis zum Jahr 1873 im großen und ganzen unverändert bewahrten, können gewisse Veränderungen und Verschiebungen beobachtet werden. Die charakteristischsten Veränderungen ergaben sich auf dem Gebiet des Handels (Tabelle 2) und zeigten sich teils darin, daß der Typus des Händlers für Getreide und andere landwirtschaftliche Produkte in den Hintergrund gedrängt wurde und stattdessen der Typus des Großhändlers mit großem Einkommen, bzw. der des Kleinhändlers von bescheidenerem Einkommen auftauchte, teils in der Vergrößerung des Anteils solcher Kaufleute, die sich auf einzelne Rohprodukte spezialisierten. Die Konstanz der Proportion des Textil- und Manufakturwarenhandels sowie des Gewürz- und Feinkostwarenhandels läßt in diesen Wirtschaftszweigen eher eine gewisse qualitative Entwicklung — nämlich Stabilisierung und weitere Berufsdifferenzierung — vermuten. Das Anwachsen der Proportion von Personen, die sich auf dem Gebiet des Kreditwesens betätigten, zeigt — ähnlich wie in der Fabrikindustrie — das Erscheinen einer Schicht, die sich schon eigens auf das Kreditwesen, bzw. auf die fachgemäße Leitung der Großindustrie spezialisierte.

Im folgenden untersucht die Studie, ob in der Gruppe der größten Steuerzahler des Jahres 1888 einerseits die bereits im Jahre 1873 zu den größten Steuerzahlern gehörenden Personen aufzufinden sind, (Tabelle 3), bzw. auch jene, die gemäß ihrer 1873 gezahlten Steuersumme unmittelbar darauf folgten und andererseits jene, die selbst (oder ihre Vorfahren) schon im Jahre 1848 über ein städtisches Bürgerrecht verfügten oder Mitglieder irgendwelcher privilegiierter Handelskorporationen waren.

Im weiteren Verlaufe stellt die Studie fest, daß

a) ein bedeutender Teil, annähernd die Hälfte der Steuerzahler des Jahres 1888 sich in irgendwelcher Form in die oben erwähnten Möglichkeiten einfügt, folglich 1888 bereits mehr oder weniger als stabil zu betrachten ist.

b) die für die bis 1888 Ausgefallenen neuhinzukommenden Steuerzahler sich interessanterweise — eben in der Quote der größeren bzw. höheren Steuer — nicht aus der Schicht rekrutieren, die sich bereits im Jahre 1873 hinsichtlich der Höhe ihrer Steuersumme den größten Steuerzahlern unmittelbar anschoß, sondern aus im Jahre 1875 noch unbekannt Namen. Diese Tatsache läßt einen charakteristischen Zug der Reichtumsbildung jener Epoche vermuten, demgemäß die echte große Bereicherung das Ergebnis eines relativ schnellen Prozesses war und nicht immer durch längere in mittelmäßigem Vermögenszustand verbrachte Antezedezien bedingt war;

c) Bei den größten Steuerzahlern des Jahres 1873 erweisen sich in der Kategorie, zu der viele gehören, in erster Linie die freiberufliche Intelligenz und die Kaufleute als stabile Schicht, die der Sausbesitzer schon weniger — in der Kategorie, zu der wenige gehören, sind die Bauunternehmer eine stabile Schicht. In der Struktur des Jahres 1888 ist gemäß der schon erwähnten Veränderungen in der Proportion der verglichenen Berufshauptgruppen eine starke Stabilität eines bedeutenden Teiles des Kaufleute, Bauunternehmer und Hausbesitzer zu beobachten;

d) Die Besonderheiten des sich entfaltenden stabilen Kerns in der Schicht der größten Steuerzahler untersuchend, stellt die Studie mittels Tabelle 4 fest, daß sich ein bedeutender Anteil des stabilen Kerns unter den großen Steuerzahlern in der Struktur des Jahres 1888 befindet, und das gilt besonders für die Gruppe der Hausbesitzer, Kaufleute und Bauunternehmer, die wie wir bereits gesehen haben — das Zentrum des stabilen Kerns bilden. (Tabelle 5)

Danach untersucht die Studie — mitunter sogar auf einzelne Personen eingehend — die Veränderungen, die zwischen 1873 und 1888 in der Zusammensetzung dieser Hauptgruppen sowie der Hauptgruppe der freiberuflichen Intelligenz eingetreten sind. Der Verfasser stellt fest, daß von den Virilisten des Jahres 1873 sich hauptsächlich diejenigen bis zum Jahre 1888 hielten, die damals schon Positionen in Aktiengesellschaften innehatten. Bei dieser Schicht hält der Autor das sich bis zum Jahre 1888 entfaltende und immer stärker werdende Bestreben nach Besitz von Immobilien in Budapest für charakteristisch. Schließlich (Tabelle 6) beweist der Verfasser, daß sich an Aktiengesellschaften in erster Linie diejenigen beteiligten, die sich mit Produktenhandel und Kredit-sachen beschäftigten. Dementsprechend gerieten von den Aktiengesellschaften der Hauptstadt in erster Linie die Mühlenindustrie, die Banken und Sparkassen unter den Einfluß der größten Steuerzahler.

Die Studie untersucht im folgenden all diese Probleme (Steuersumme, Beruf, Vorgeschichte) auch noch gesondert in der Gruppe derjenigen, die mehr als 1500 Gulden Steuern zahlen (Tabelle 7). Die Untersuchung beweist wieder einmal, daß ein Zusammenhang zwischen großem Vermögen und Stabilität besteht.

Abschließend faßt die Studie einige Gesetzmäßigkeiten in den untersuchten Veränderungen zusammen.

a) Als erstes fungiert die Tendenz, daß die alte Bürgerschaft aus der Reihe der größten Steuerzahler verdrängt wird. Nur diejenigen konnten hier weiter existieren, die beizeiten imstande waren, sich der sich entfaltenden, neuen kapitalistischen Entwicklung anzuschließen. Diese Entwicklung — abgesehen von einigen Handelszweigen, die noch zur Zeit des Feudalismus ein großes Wachstum erreicht und ihre Konkurrenzfähigkeit bewahrt hatten — setzte sich

aber auf den Gebieten nicht mehr fort, auf denen die alte Bürgerschicht erstarkt war und mit deren Hilfe allein sie ihre Positionen innerhalb der Stadt sichern konnte. Nur die seit langen bestehenden, sehr wertvollen Hausimmobilien konnten der alten Bürgerschaft ihren Verbleib unter den größten Steuerzahlern bis zum Jahre 1888 sichern, aber nur solange, als die Bedeutung ihrer Bauobjekte von den in den neuen Wohnvierteln der Stadt entstehenden großen Miethäusern nicht in den Hintergrund gedrängt wurde.

b) Die zweite Haupttendenz: das Entstehen eines fachgebundenen Spezialwissens, auf einzelnen — im Laufe der Entwicklung des Wirtschaftslebens immer komplizierter werdenden — Fachgebieten. So tauchen in der Industrie technische Fachleute mit Spezialausbildung, auf dem Gebiet des Kreditwesens qualifizierte Bank- und Versicherungsexperten mit weitem Gesichtskreis sowie Experten des kapitalistischen juristischen Überbaus, die Rechtsanwälte, auf.

c) Die dritte Tendenz besteht in der Herausbildung einer stabilen führenden Schicht, einer Spitzengruppe, aus den Führungskräften der für die Stadt am bezeichnendsten Berufsgruppen bestehend. Deren Leiter waren bereits im Jahre 1873 zum guten Teil Virilisten gewesen und sowohl durch Familie als auch Vermögen diesen verbunden.

Im Wirtschaftsleben Ungarns tauchen gegen Ende der achtziger Jahre die den entwickelten Kapitalismus charakterisierenden Kennzeichen auf: auch Budapests führende Wirtschaftsschicht beginnt sich immer mehr zu verengen, zu erstarren und zu isolieren. Die Untersuchung zeigt, daß die Mitglieder des Kreises der größten Steuerzahler durch immer engere, kompliziertere familiäre und geschäftliche Verbindungen, ferner durch die diese Verbindungen ausdrückenden und stabilisierenden Vermögensgemeinschaften miteinander verknüpft wurden. Damit begann sich eine einheitliche Herrschaftsschicht der Bourgeoisie in Budapest und Ungarn herauszubilden.

A BUDAI AUGUSZT CUKRÁSZDA

I.

Az Auguszt cukrászda alapítása

Az 1860. évi októberi diplomával és az 1861. évi februári pátenssel véget ért a Habsburg monarchiában az abszolutizmus, és megindult az alkotmányosság bizonyos helyreállítása. Az 1867-i kiegyezéssel pedig új szakasz kezdődött Magyarország történetében, a szabadversenyen alapuló kapitalizmus viszonylagos fellendülésének kora. Mindjárt a korszak elején előtérbe kerülnek az ország fővárosának, Budának, valamint Pestnek, az ország kereskedelmi, pénzügyi, ipari és szellemi élete központjának igazgatási egyesítésére irányuló törekvések.

Az ezernyolcszázhatvanas évek végén Buda a rohamosan kiépülő Pesttel szemben provinciális kisváros. Városképére — a Várnegyed kivételével — a

RÖVIDÍTÉSEK:

Adressen Kalender	= Adressen Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen für das Jahr...
akv. ker.	= anyakönyvi kerület
B.	= Buda v. budai
B. lt.	= Buda sz. kir. főváros levéltára a Fővárosi Levéltárban
Bp.	= Budapest v. budapesti
Bp. Szföv. Tan.	= Budapest Székesfőváros Tanácsa
B.T.M. Újk. o.	= Budapesti Történeti Múzeum Újkori osztálya (Kiscelli Múzeum)
Corr. mag.	= Correspondentiae magistratuales
Cukrárszip. test.	= Budapesti Cukrászok és Mézeskalácsosok Ipartestületének iratai
Czimjegyzék	= Budapesti czim- és lakjegyzék
előlj.	= előljáró
é. n.	= évszám nélkül
FIKM	= Földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter
F. Lt.	= Fővárosi Levéltár
Fol.	= Folio
fsz.	= folyó szám
Hal.	= Halotti anyakönyv
Ház.	= Házassági anyakönyv
hrszt.	= helyrajzi szám
ir.	= iratok
Jbg.	= Járásbírótság
jkv.	= jegyzőkönyv
L. B.	= Liber Baptisatorum
L. C.	= Liber Copulatorum
L. D.	= Liber Defunctorum
Lib.	= Liber
Lloyd Kalender	= Pester Lloyd Kalender von Pest, Ofen un Alt-Ofen
ltsz.	= leltári szám